UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Husitská teologická fakulta

Židovské osídlení Kožlanska

Epigrafický katalog židovského hřbitova v Kožlanech

Jewish settlement in the region of Kožlany

Epigraphic catalogue of the Jewish cemetery in Kožlany

Diplomová práce

Katedra: Ústav Židovských studií
Studijní obor: Husitská teologie – Judaistika
Forma studia: Prezenční

Vedoucí práce:
doc. Jiří Beneš, Th. D.

Autor:
Petra Vladařová

Praha 2012

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem Židovské osídlení Kožlanska: Epigrafický katalog židovského hřbitova v Kožlanech, napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Plzni dne 25. května 2012

Petra Vladařová

Poděkování:

Jiřímu Benešovi (UK HTF), Vlastimile Hamáčkové (archiv ŽMP), Mojmíru Malému (Matana, a.s.) Lukášovi Svobodovi (Muzeum Karlovy Vary) a v neposlední řadě Janu Vladařovi za všestranné rady a podporu.

Kateřině Eliášové za revizi textu.

Anotace

Předmětem diplomové práce bylo vytvoření epigrafického katalogu židovského hřbitova v Kožlanech, jako jednoho z nezbytných podkladů k poznání židovského osídlení zdejšího regionu. První část je věnována popisu zvolených metodických přístupů a řešení dokumentace židovských epigrafických památek, na jejichž základě byl proveden terénní výzkum i následné vyhodnocení. Druhá část přináší výsledné shrnutí terénní dokumentace a v třetí části je předloženo vyhodnocení získaných dat, vycházejících ze zpracovaného epigrafického katalogu. Závěrečná část diplomové práce je věnována historii vybraných židovských rodin, jejichž příslušníci jsou pohřbeni na hřbitově v Kožlanech.

Annotation

The main subject of the thesis was to create epigraphic catalogue of the Jewish cemetery in Kožlany, as one of the basis to the further knowledge of the Jewish settlement of studied region. The first part is devoted to methodological approaches and solutions of the documentation process of Jewish epigraphic heritage on which the terrain research and the subsequent evaluation has been carried out. The second part provides a summary of documentation and the third part presents evaluation of the data obtained, which is based on the epigraphic catalogue. The final part of the thesis is devoted to the history of selected Jewish families, whose members were buried at the cemetery in Kožlany.

Klíčová slova

epigrafika, metodologie, židovské osídlení, židovský hřbitov, židovské náhrobky

Keywords

epigraphic, metodology, Jewish settlement, Jewish cemetery, Jewish tombstones

Obsah

Úvod **7**

1. Metody základní dokumentace židovských epigrafických památek **9**

1.1 Výběr lokality 9

1.2 Terénní dokumentace 12

1.2.1 Zhotovení plánu hřbitova 12

1.2.2 Fotodokumentace 13

1.2.3 Popis náhrobku a přepis epitafu 16

1.3 Epigrafický katalog 17

1.3.1 Záhlaví 19

1.3.2 Náhrobek 20

1.3.3 Nápis 21

1.3.4 Stav poškození 21

1.3.5 Přepis 21

1.3.6 Náhledový obrázek 23

1.3.7 Překlad epitafu 23

1.3.8 Komentář 26

1.3.9 Prosopografie 27

1.4 Zásady redukce 28

2. Židovský hřbitov v Kožlanech **29**

2.1 Shrnutí základní dokumentace 29

2.2 Archeologické a restaurátorské práce v roce 2010–2011 31

3. Výsledky epigrafického katalogu ŽH Kožlany **33**

3.1 Nástin typologického rozdělení náhrobků 34

3.2 Tradiční stély 35

3.3 Novodobé náhrobky 44

3.3.1 Náhrobky 19. století 44

3.3.2 Náhrobky 20. století 45

3.4 Sepulkrální výzdoba 46

4. Vybrané rodiny, které pohřbívaly na hřbitově v Kožlanech 48

4.1 Rodina Abelesova (Vysoká Libyně) 48

4.2 Rodina Arnsteinova (Čistá) 53

4.3 Rodina Frankova (Čistá) 54

4.4 Rodina Kaudersova (Čistá) 54

4.5 Rodina Gansova (Kralovice) 56

4.6 Rodina Brummelova 57

4.7 Rodina Löblova (Kožlany) 58

5. Závěr 60

6. Summary 63

7. Seznam použitých a citovaných zdrojů 65

7.1 Prameny a edice 65

7.2 Literatura 66

7.3 Elektronické dokumenty nebo jejich části 69

Přílohy

Fotodokumentace

Rejstříky

Epigrafický katalog žh v Kožlanech

Úvod

Opuštěné staré židovské hřbitovy můžeme vnímat jako romantickou součást dnešní kulturní krajiny. Představují nejen zajímavou historickou památku, ale jsou především posvátným místem posledního odpočinku. Jen letmý pohled na neutěšený stav mnoha z nich vybízí k péči o jejich zachování a obnovu. Pro zájemce o hlubší pohled do naší minulosti jsou staré židovské hřbitovy a epitafy jejich náhrobních kamenů rovněž významným historickým pramenem. Studium epitafů židovských náhrobků obohacuje naše znalosti o minulosti místního osídlení a židovské komunity, doplňuje písemné zprávy (např. knihy chevry kadišy) a v některých případech je dokonce jediným dokladem o existenci místní, zaniklé židovské obce. Na zjištěné poznatky mohou kromě historiků samotných navázat rovněž další společenskovědní disciplíny: sociologie, genealogie, dějiny umění.

Základní dokumentace židovského hřbitova v Kožlanech proběhla již v roce 2009 a byla publikována v bakalářské práci *Židovský hřbitov v Kožlanech*[1]. Již na počátku bylo zřejmé, že důkladná dokumentace (zahrnující epigrafický katalog, rozbory epitafů atd., ale i historické reálie židovských obcí, které pohřbívaly v Kožlanech) je časově náročným výzkumem. Proto se autorka rozhodla dokumentaci hřbitova rozdělit na dvě etapy. Výsledky první etapy již předložila v bakalářské práci, kde se věnuje základním historickým reáliím židovského obyvatelstva v Kožlanech a v nejbližším okolí, počátku a vývoji pohřbívání na hřbitově v Kožlanech a inventarizačnímu soupisu náhrobků (tabulka se základními údaji o zemřelých). Bakalářská práce je doplněna ještě religionistickou úvahou týkající se témat židovského přístupu ke smrti, zacházení s mrtvými a praxe pohřbívání.

Výsledkem druhé etapy je předložená diplomová práce vycházející z komplexní dokumentace náhrobků pro přípravu epigrafického katalogu a

[1] ČERNÁ, Petra. *Židovský hřbitov v Kožlanech*. Praha, 2009. Bakakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakulta, Ústav židovských studií. Vedoucí práce Jiří Beneš.

vyhledávání informací o židovských rodinách v regionu, prováděné v letech 2009–2012. Díky spolupráci s Federací židovských obcí (resp. Matanou, a.s.) se podařilo spojit dílčí části dokumentace do jednoho časového období, a tak zajistit kompletní dokumentaci spojenou s obnovou památkově chráněného hřbitova.

Úvodní část předložené práce nabízí základní metodické kroky úplné dokumentace židovského hřbitova, zahrnující dokumentační práce v terénu, analytický postup zpracování údajů a archivní studium jako heuretický základ pro vědecký výzkum historie židovského osídlení. Nastíněná problematika se skládá z několika oblastí, které jsou na různém, stupni poznání a zasahují do rozdílných vědních oborů a technik.

Terénní dokumentace, pořízená dle popsaných metod, a její vyhodnocení je předmětem dalších částí. Hlavním úkolem bylo vytvoření epigrafického katalogu a komparace údajů získaných výzkumem hřbitova s dostupnými archivními a historickými prameny. Zásadní součástí vyhodnocení je primární deskripce náhrobku, opis textu psaného hebrejsky či latinkou a překlad epitafu. Pro přepisování slov z hebrejského jazyka do latinky byla zvolena transkripce doc. Bedřicha Noska, navrhnutá v publikaci Judaismus od A do Z[2]. Nástrojem pro citovanou literaturu a použité prameny byla norma ISO 690.[3]

[2] Judaismus do A do Z. NEWMAN, Ja'akov, Gavri'el, SIVAN. *Judaismus do A do Z: Slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer, 2004.
[3] ČSN ISO 690 (01 0197). Dokumentace – Bibliografické citace – Obsah, forma a struktura. Praha: Český normalizační institut, 1996. 40 s.

1. Metody základní dokumentace židovských epigrafických památek

Motto: „*Tráva usychá, květ vadne, zavane li na něj vítr Hospodinův. Věru, lid je pouhá tráva. Tráva usychá, květ vadne, ale slovo Boha našeho je stálé navěky.*“ (Jeremiáš 40,7–8.)

Jak naznačuje uvedený citát, epigrafické záznamy na náhrobcích jsou jedinečnou památkou a dokladem o životě předchozích generací. Historické náhrobky nesou určité poselství a je třeba tyto cenné „kamenné knihovny“ včas zdokumentovat. Jinak bychom mohli přijít nejen o důležité informace, ale památka zesnulých by byla nevědomky opomíjena.

Vzhledem k rozšiřující se skupině nadšených, v oboru vzdělaných pracovníků, ochotných a připravených přepisovat a studovat texty náhrobků anebo jinak přispět k terénní dokumentaci, musel nejdříve vzniknout návod v podobě metodického průvodce, od technických prací v terénu po vyhodnocení získaných dat a jejich vložení do databáze pro budoucí komparaci.

Dokumentaci židovských hřbitovů, obdobně jako ostatní vědecké výzkumy, je nezbytné provádět dle formálních standardů dokumentace. Vzhledem k neexistující speciální metodice dokumentace židovských hřbitovů musela autorka přistoupit k vytvoření, vyzkoušení a ověření vlastních metod dokumetnace. Základní body vlastní, odpovědné dokumentační práce autorka předběžně shrnuje v následujících kapitolách.

1.1 Výběr lokality

Je zřejmé, že zájemce o studium židovských hřbitovů bude vybírat vhodnou lokalitu zejména v regionu svého bydliště, případně v lokalitě, ke které má určitý vztah. Před úvahami nad konkrétním místem je však nezbytná konzultace s regionálními odborníky památkové péče, historiky regionálních muzeí a zejména se specialisty na židovské památky (např. z Židovského muzea v Praze). Hřbitovy prohlášené za kulturní památky

podléhají příslušným zákonům a konzultace s odpovědným pracovníkem státní památkové péče je nutná. Doporučení odborníků umožní vybrat lokalitu ohroženou poškozením nebo zničením, lokalitu dosud nezdokumentovanou nebo lokalitu zpracovanou jen částečně.

Dokumentační práce v konkrétní lokalitě je třeba rovněž domluvit s vlastníkem pozemku, objektu (obec, Federace židovských obcí, místní židovská obec, dále viz katastr nemovitostí) a ideálně, v případě úvah vlastníka nad plány budoucí obnovy hřbitova, přímo dohodnout koordinaci prací. Např. Matana, a.s., správce majetku Federace židovských obcí, plánovitě zajišťuje údržbu a obnovu židovských hřbitovů. Zároveň je partnerem státní památkové péče a zajišťuje základní inventarizaci formou náhledové fotodokumentace aktuálního stavu, propojené s půdorysným plánem umístění náhrobků. Vzhledem k množství lokalit a současné rychlosti degradace epitafů i celých náhrobků je využívání externích spolupracovníků nezbytné. Jeden z požadovaných výsledků představuje právě příprava podkladů k prohlášení hřbitova kulturní památkou.

V některých případech vlastník hřbitova deleguje osobu, která v místě zajišťuje nejjednodušší údržbu a dohled. Může se jednat o člověka z nejbližší obce, provádějícího nejnutnější technické práce typu vysekání nových náletů, sekání trávy a čištění hřbitova. Náročnější údržba, zejména znovuobnovení ohradní zdi, z halachického hlediska základního prvku hřbitova, kdy je nutné oddělit svět živých od „bejt ha kvarot“ (domu hrobů), již předpokládá souvislejší zájem a plán obnovy lokality, proto je ideálním případem pro začátek dokumentace rozhodnutí vlastníka o opravě hřbitova. Tyto práce spočívají v opravení zdiva, vsazením branky jako jediného vstupu na hřbitov, znovupostavení a očištění náhrobků, zrestaurování kamenů, někdy i restaurace márnice. Pokud se nepodaří zmíněné práce zajistit a je jisté, že se v blízkých letech nechystají, je možno přikročit k vlastní dokumentaci samostatně a pouze zvážit vhodné doplnění dokumentace v budoucnu.

V České republice se nachází přibližně 350 existujících židovských hřbitovů[4] a mnohé z nich stále čekají na odbornou deskripci a zájem, zatímco jiné jsou předmětem zájmu hned několika výzkumníků. Každému lze proto jen doporučit svoji práci představit a koordinovat s ostatními badateli a zainteresovanými institucemi, a včas tak předejít možnému souběhu totožných prací. Prozatím nevznikl zastřešující registr evidující aktuální stav starých židovských hřbitovů (jak fyzický, tak stupně dokumentace) nebo budoucí plány obnovy. Lze však využít průběžně doplňovanou databázi židovských hřbitovů, vytvářenou archivem Židovského muzea v Praze, webové stránky společnosti Matana, a.s.[5] nebo internetovou aplikaci Keshet[6], představující individuální pokus o databázi českých a moravských židovských hřbitovů.

Kromě obecných odborných dispozic výzkumníka stran památkové péče, historie, hebraistiky a judaismu, je: „*podmínkou pro zpracování každého nápisového fondu… seznámení se s kulturněhistorickým, uměleckohistorickým a geografickým kontextem regionu*“[7].

V případě židovských hřbitovů obnáší příprava kromě studia příslušné literatury (např. o dějinách Židů v daném regionu)[8], rovněž archivní studium matričních záznamů, knihy chevry kadišy apod. Je také třeba seznámit se s úrovní dokumentace, případně výsledky výzkumů na hřbitovech v blízkém okolí, resp. s dějinami místních židovských obcí a osudy jejích jednotlivých příslušníků. Taková teoretická příprava může v průběhu práce usnadnit rychlejší identifikaci příjmení rodin i jednotlivců v předmětné lokalitě. Orientaci v různých jazykových variantách místních názvů umožňuje seznam

[4] FIEDLER, J., Židovské památky v Čechách a na Moravě, s. 38.
[5] www. pamatky.kehilaprag.cz
[6] www.chewra.com
[7] ROHÁČEK, J., Epigrafika v památkové péči, s. 58.
[8] Významným přínosem pro celkové poznání židovského osídlení přináší regionální studie, detailně shrnující historické prameny i vlastní pozorování Zde vyniká kniha S. Nezhodové (NEZHODOVÁ, Soňa. *Židovský Mikulov*. Brno: Matice moravská, 2006.), splňující nároky sociokulturní studie a zároveň představující vzor populární prezentace výsledků pro obdobné výzkumy. Mezi další patří publikace Židovského muzea např. sborník Židé v Čechách (*Židé v Čechách 2 : sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. září 2008 V Nýrsku*. Praha: ŽMP, 2009) nebo dlouhodobý výzkum J. Klenovského, R. Růžičkové a A. Langové (RŮŽIČKOVÁ, R. – LANGOVÁ, A. *Stopy Židů V Pardubickém Kraji = Traces of the Jews in the Pardubice Region = Ekvot Ha Jehudim Be Machoz Pardubice*. Pardubice: Regionální rozvojová agentura Pardubického kraje, 2006.).

měst a obcí s německými ekvivalenty[9] a historické mapy[10]. Tento srovnávací materiál je nutný pro interpretaci zpracovaných textů epitafů a budoucí zasazení výsledků do regionálních i širších souvislostí.

1.2 Terénní dokumentace

1.2.1 Zhotovení plánu hřbitova

Pro zhotovení přesného geodetického plánu hřbitova, nezbytného pro podrobnější dokumentaci, lze doporučit výhradně odborné geodetické služby. V jednodušších případech je možné základní orientační plán vytvořit samostatně – ortogonální metodou, tj. měřením v místním souřadnicovém systému bez nadmořských výšek. Metodiku pro vypracování orientačního plánu shrnuje např. seminární práce Ladislava Faigla[11]. Základem je půdorysné schéma hřbitova v jeho zjištěných hranicích dle dochovaného obvodového zdiva nebo jiných v terénu patrných stop původního ohrazení. Pro samotné zakreslení je nutné zvolit vhodné měřítko vytvářeného plánu. Orientaci uvnitř vymezeného prostoru si ulehčíme zaměřením a zakreslením výrazných orientačních bodů (např. stromy, terénní hrany apod.). Před samotným zaměřením jednotlivých hrobů si určíme zřetelné hrobové linie (obvykle jsou hroby na židovských hřbitovech orientovány do souvislých linií) a poté přistoupíme k zakreslování umístění jednotlivých náhrobků. Každému náhrobku je v plánu přiřazeno číslo pro potřeby dalšího zpracování. Jako základní měřičská pomůcka poslouží běžný skládací metr a svinovací pásmo.

[9] Http://exonyme.bplaced.net/Board/archive/index.php/thread 72.html
[10] Http://oldmaps.geolab.cz
[11] FAIGL, Ladislav. *Metodika při mapování (vytváření plánů) židovských hřbitovů* [online]. Ústí nad Labem: UJEP, 2010. 13 s. Seminární práce. UJEP. Dostupné z www: <http://www.box.com/shared/4hzrjp59ys>.

1.2.2 Fotodokumentace

Z různých metod vizuálního zaznamenání zkoumaného objektu se jako nejefektivnější ukazuje fotografie. Rozhodně se nejedná o způsob ideální, ale použití fotografie představuje praktický kompromis mezi přesným zachycením předlohy a technickými, časovými a souvisejícími finančními možnostmi výzkumníka. Vyhotovení úplné, jednotné fotodokumentace je nezbytnou součástí práce v terénu.

Schopnosti současných digitálních fotoaparátů umožňují pořízení kvalitních dokumentárních fotografií v jednoduchém režimu Automat a další technická zařízení (počítač, tiskárna resp. software pro editaci snímků) jejich okamžité zpracování. Digitální fotografie zároveň umožňuje snadné vkládání do potřebných dokumentů (textů, formulářů, katalogů, databází apod.).

Prostým vyfotografování můžeme vytvořit základní dokumentaci vzhledu hřbitova, od celkových pohledů zachycujících umístění v terénu, přes různé detaily obvodového zdiva, objektu márnice a vstupu, po dílčí, ilustrativní pohledy na konkrétní způsob rozmístění náhrobních kamenů na ploše hřbitova. Kromě individuálního citu pro kompozici snímku, je třeba zvolit vhodné, přirozené osvětlení (s minimem vegetace a stínů, tj. ideálně na podzim nebo zjara, při zatažené obloze apod.). Při focení menších objektů a detailů (zejména zdiva) postupujeme od celkového záběru k detailu, k focenému objektu vhodně přikládáme svislé měřítko (skládací metr, nivelační lať), aby nezakrývalo důležité prvky, např. zalomení, spáry apod. Pozdější rychlou orientaci usnadní umístění severky do záběru (vytvoříme ze skládacího metru).

Můžeme rovněž zachytit podobu a aktuální stav jednotlivých hrobových míst. Fotografie by měla obsahovat celkový záběr hrobového místa včetně náhrobku, vymezení hrobu (kamenná, kovová ohrádka) nebo prostý rov. Uvedené platí v případě, že je hrobové místo v terénu viditelné. U poškozených, rozlomených nebo povalených vícedílných náhrobků zabíráme všechny jednoznačně související díly najednou.

Před vlastním fotografováním náhrobku je třeba šetrně odstranit vegetaci zakrývající pohled na objekt a samotný objekt očistit od nečistot, ale břečťan nebo mech z náhrobků odstraňujeme pouze tehdy, nehrozí li poškození kamene.

Nezbytnou součástí fotografie je viditelná, čitelná cedulka s identifikačním číslem náhrobku dle předchozí kapitoly, „Zhotovení plánu hřbitova".

Specifické, a na technickou výbavu náročnější, je fotografování jednotlivých náhrobních kamenů. Základní podmínkou je nejen kvalitní zobrazení, ale hlavně epigraficky hodnotná čitelnost snímku. Je třeba předem upozornit, že takto vzniklá fotodokumentace tvoří základ veškeré další činnosti. Jednak umožňuje „přečtení" běžným způsobem nečitelných náhrobků, jednak usnadňuje, někdy i nahrazuje podrobnou slovní deskripci náhrobku, jednak může zpětně sloužit pro dodatečné srovnávací studium a konečně je výchozím základem k vytvoření katalogu.[12]

Ukazuje se, že zcela zásadní pro „čitelnost" snímku je správné využití umělého bočního osvětlení. Autoři experimentovali s finančně zřejmě nejméně náročnou sestavou (fotoaparát Canon PowerShot G12, transmitor Canon Speedlite ST E2, blesk Canon Speedlite 430EX II), umožňující bezdrátovou komunikaci blesku s aparátem.

Vlastní fotografování provádíme čelně k objektu, s vodorovnou, resp. svislou pozicí aparátu umístěného na stativu. Osvětlení bočním bleskem umístíme téměř kolmo k ose objektivu aparátu a jen mírně šikmo od frontální roviny foceného objektu. Vzdálenost aparátu přizpůsobíme velikosti a výšce objektu (cca do 5 m), objektem nevyplňujeme celý snímek a ořez provádíme při zpracování. Větší vzdáleností od objektu omezujeme zkreslení jeho skutečných rozměrů. Umístění blesku (zajistí pomocník) závisí na místních podmínkách, zároveň vzdálenost blesku od objektu (cca mezi 0,2−1 m) mění intenzitu nasvícení objektu. Doporučujeme u každého foceného objektu

[12] ROHÁČEK, J., Epigrafika v památkové péči, s. 61.

vyzkoušet nasvícení bleskem z různých úhlů (zprava, zleva, shora) i vzdáleností a provést kolem 10 variantních snímků a nejzdařilejší vybrat až během zpracování. Nejlepších výsledků se dosáhne při nastavení aparátu na automatickou délku expozice s možností manuálního ovládání clony dle aktuálních podmínek pro docílení optimálního osvícení a hloubky ostrosti snímku. Obdobně, již bez použití stativu, je třeba postupovat v případě focení v celkovém pohledu zakrytých nebo neosvětlených částí a různých detailů.

Na techniku focení jsou nejnáročnější novodobé lesklé, silně reflektující náhrobky (leštěná žula, mramor). Zde je třeba vyhledat vhodný úhel osvětlení a omezit přístup přirozeného světla.

Současná digitální fotografie, zejména možnost rychlého pořízení vysokého počtu snímků, tvoří zásadní část terénní dokumentace. Umožňuje zachycení nejen podoby a stavu dokumentovaného objektu, ale při vhodně zvolené technice i běžným okem nezaznamenané plastické detaily. Proto výsledné zobrazení reliéfnosti a „čitelnosti“ písma významně doplňuje pokusy o čtení nápisů na náhrobcích přímo v terénu.

Přesto běžná fotografie není ideálním prostředkem dokumentace, neboť se nevyhne zkreslení dané optickými vlastnostmi objektivu. Obvyklým způsobem zaznamenání skutečné podoby objektu byla technická kresba. Využití kresby je však v daném případě, kromě obecných negativ, zjevně nevhodné. Přesto některé historicky a umělecky významné náhrobky vyžadují přesnější způsob obrazové dokumentace než prostou fotografii. Ve fázi pokusů je proto využití fotogrammetrického zobrazení zachycujícího reálnou podobu objektu v jeho přesných rozměrech s přímým vytvořením třídimenzionálního modelu. Vstupní data tvoří několik výše popsaných digitálních fotografií. Focený objekt v terénu doplníme o kódovací body, pomocí nichž je softwarově provedeno prolnutí několika snímků z různých stanovišť aparátu. Porovnáním rozdílů v deformacích obrazu, které způsobuje různá poloha aparátu vůči zobrazovanému objektu, je získána poloha všech vzájemně ztotožnitelných bodů ze všech snímků v původním trojrozměrném prostoru. Po zpracování pomocí počítačového programu fy. Eos Systems Inc.

Photo Modeler Scanner je výsledkem jednoduchý, předloze odpovídající model, osvětlený jednostranným šikmým světlem. Další funkce aplikace nebo použití jiného softwaru umožňuje vkládat texturu kamene, měnit osvětlení apod.

Využití a kombinace několika metod až do fáze výsledného grafického zobrazení se v moderních způsobech dokumentace ukazuje jako nejefektivnější a zároveň dobře umožňuje jiným badatelům možnost revize, popř. navázání na dosažené výsledky.

1.2.3 Popis náhrobku a přepis epitafu

Primární deskripce náhrobku a opis epitafu z autopsie je prvořadou součástí terénních prací. Pečlivě zaneseme veškeré údaje týkající se jak nositele nápisu[13] (rozměry, materiál, výzdoba atd.), tak epitafu (velikost písma, přepis atd.) na předem připravený formulář odpovídající struktuře budoucího katalogového listu. Pro komplexnější porozumění sepulkrální památce je nutné věnovat stejnou pozornost oběma hlavním prvkům: nositeli nápisu a samotnému epitafu. Díváme se na ni jako na artefakt, který vyžaduje evidenci (fotografie), zachycení informací (přepis), analýzu a interpretaci (překlad). Tyto stupně dokumentace můžou být výchozí také pro paleografické zpracování, dějiny umění, petrografii, technologii zpracování materiálu, filologii.[14]

Po zhotovení fotografií máme přibližnou představu o stavu dochování nápisů jednotlivých náhrobků. Většinu náhrobků přepisujeme z autopsie přímo v terénu. Jen u některých využijeme pro přepis nejprve fotografický snímek. Jedná se o ty nápisy, které jsou lépe čitelné díky použití externího blesku. Přepis přesto následně zkontrolujeme v terénu. Je nutno počítat s opakovanou návštěvou hřbitova z důvodu různého dopadu slunečního světla, díky kterému náhrobek lépe přečteme. Pokud nám nejde epitaf přečíst ihned, je třeba se k němu v průběhu práce vracet a doplňovat chybějící slova či části

[13] „Používá se i pojem nosič nápisu; je to objekt, který fyzicky nese nápis.“ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 10.
[14] TRZINSKI, A., Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce…, s. 46.

textu. Na základě dalšího studia (klasifikace náhrobků, matriky, knihy chevry kadišy) se někdy podaří s určitým časovým odstupem epitaf přečíst a interpretovat.

Text epitafu přepisujeme v terénu celý, číslujeme jednotlivé řádky pro pozdější orientaci při překladu. Pokud se na náhrobku objevuje židovská symbolika, zaznamenáváme v přepisu její umístění. Při přepisu nápisu zachováváme zásadně veškeré ortografické zvláštnosti, které při následném přepisování do katalogu důsledně zmiňujeme v komentáři.

1.3 Epigrafický katalog

Začátek odborného, vědeckého zájmu o souvislou dokumentaci židovských hřbitovů v Čechách zahájila po roce 1930 památková komise Svazu židovských náboženských obcí Čech, Moravy a Slezska. Celkem bylo zdokumentováno přibližně 30 hřbitovů, ale byly to většinou dokumentace „výběrové".[15] Přepsány byly pouze náhrobní kameny, které se zdály být nejstarší nebo vlivem eroze nejvíc poničené. Válečné události další výzkum na dlouhou dobu pozastavily.

Současný epigrafický výzkum prováděný obvykle v rámci památkové péče je téměř výhradně soustředěn na historické nápisy latinské. Epigrafika hebrejská postrádá vlastní moderní metodologii, která by řešila epigrafický výzkum odpovídající specifickému charakteru hebrejských sepulkrálních památek. Specializované metody lze nalézt v zahraničí, v publikacích tzv. „polské školy"[16]. Obecné domácí zkušenosti krátce shrnuje J. Roháček[17], který zároveň uvádí příklad standardizovaného katalogového záznamu pro deskripci epigrafických památek. Publikace J. Roháčka a polský výzkum je autorce východiskem pro návrh standardizovaně vedeného katalogu. Ekvivalent katalogu lze vést rovněž v podobě elektronické databáze.

---

[15] PETRUSOVÁ, L., Židovský hřbitov v Dřevíkově, s. 13.
[16] TRZINSKI, A. *Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce*... Lublin, 2007; HOŃDO, L. *Inskrypcje Starego Żydowskiego Cmentarza W Krakowie*. Krakow, 2000 WODZIŃSKI M. *Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII XVIII Wieku*. Wroclaw, 1996 atd.
[17] ROHÁČEK, Jiří. *Epigrafika v památkové péči*. Praha, 2007.

Zrychlující se zánik epitafů je podnětem pro jejich intenzivní výzkum. Současně je velmi žádoucí sjednotit nejen terénní postupy, ale zejména výstupy výzkumu, zahrnující úplnou a přesnou deskripci náhrobku a co nejvěrnější přepis epitafu společně s kvalitní fotodokumentací. V konečných výstupech je třeba jednoznačně odlišit samotnou dokumentaci od vlastních interpretací, zejména v případě přepisu a překladu hebrejským jmen nebo dat dle židovského kalendáře do latinky. Výstupy výzkumu musí být srozumitelné další badatelům. Ideální formou je publikace epigrafické části výzkumu v podobě edice, dostupné potencionálním uživatelům z oborů historie, historie umění, památkové péče, paleografie, heraldiky, genealogie, lingvistiky, religionistiky a dalších, vyžadující kvalitní, srozumitelná a jednotná data pro vlastní využití.

Katalog je tvořen z katalogových listů řazených nejčastěji chronologicky (viz dále), vyhledávání dle jiných kritérií umožňují rejstříky. Okamžité řazení záznamů a snadné vyhledávání nabízí elektronická databáze.

Jednotlivý katalogový list shromažďuje údaje o konkrétním nápisu a jeho nositeli.[18] Obsahuje záhlaví, které se skládá ze čtyř částí: lokalita, číslo náhrobku, jméno zemřelého a datum úmrtí, které je určující pro chronologické řazení.[19] V druhé, graficky oddělené části se nachází informace o nositeli nápisu: tvar, materiál, výzdoba a rozměry. V třetí části jsou věcné informace k nápisu: rozsah, technika zhotovení, výška, popř. druh písma a stav poškození náhrobku a nápisu. Následuje přepis epitafu a jeho překlad. Další rubrikou je komentář ke jménu a datu. Zde zaznamenáváme titulatury, textové paralely, jméno kameníka či dílny a další komentář, jak k náhrobku, tak k textu epitafu. Následuje prosopografie, další doplňující poznámky, prameny a literatura. Na posledním řádku katalogového listu je uvedeno datum pořízení opisu v terénu a jeho autor.[20]

[18] ROHÁČEK, J., Epigrafika v památkové péči, s. 15.
[19] Náhrobky s nečiteným datem úmrtí řadíme na konec katalogu. Sekundárně doplněný letopočet řadíme chronologicky do katalogu.
[20] Ukázky k jednotlivým záznamům jsou v této práci uvedeny v závorkách kurzivním písmem.

V katalogu uvádíme rovněž odkazy na starší dokumentaci jednotlivých náhrobků a s ohledem na autorská práva ji přiložíme v kopii, např. kresebnou dokumentaci vzniklou v období před 2. sv. válkou, fotografie z evidence památek apod. Doplnění o starší dokumentaci je výhodné zejména v okamžiku, kdy se náhrobek fyzicky nedochoval nebo je v současnosti již nečitelný. Vložený údaj píšeme kurzivním písmem s řádnou citací. Nedochovaný náhrobek plynule zařadíme do evidence dle jeho původního umístění v rámci hřbitova.

1.3.1 Záhlaví

Záhlaví obsahuje čtyři nejdůležitější záznamy (lokalita hřbitova, číslo náhrobku, jméno zemřelého, datum úmrtí), které slouží pro rychlou orientaci a hledání v katalogu.

Lokalitu uvádíme nejčastěji dle katastrálního území obce, na kterém se hřbitov nachází. Případně podle tradičního místopisného názvu nebo jména, odlišujícího například v jedné obci starý a nový hřbitov. Běžně užívané označení lokality lze nalézt v přehledné literatuře[21].

Číslo náhrobku určuje jeho umístění v rámci hřbitova a umožňuje vytvoření výchozí evidence. Číslo přidělujeme náhrobku při vytváření plánu hřbitova. Ojediněle (u moderních hřbitovů, u hřbitovů se zachovanou úplnou historickou dokumentací hrobových míst) můžeme využít původní lokační číslování.

Jméno zemřelého uvádíme občanské (David Abeles), hebrejské jméno (David ben Avraham) přepíšeme v latince. Jsou li v epitafu přítomny obě varianty, vybíráme pouze občanské jméno. Všechny ostatní údaje, jako patronymikum, jméno matky, manžela atd. uvádíme v komentářích. Není li jméno na náhrobku čitelné, můžeme jej dodatečně doplnit po komparaci s jinými prameny. Jméno je pak uvedeno v hranatých závorkách s uvedením pramene.

[21] HEŘMAN, Jan. *Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě*. Praha: Rada ŽNO, 1980.

Poslední rubrikou v záhlaví je datace, tj. údaj, který je uveden v epitafu jako datum úmrtí nebo datum pohřbu. Jsou li zaznamenána obě data, uvádíme do záhlaví pouze datum úmrtí. Nečitelné datum na náhrobku můžeme opět získat sekundárně z jiných pramenů, a poté jej uvádíme v hranatých závorkách např. [1860−11−12] nebo [1750] s uvedením pramene.

1.3.2 Náhrobek

Další část katalogu zprostředkovává primární, fyzickou deskripci nositele nápisu – tvar, materiál, výzdobu, rozměry. Obecně při popisování náhrobku, ale i písma, používáme standardní českou uměleckohistorickou terminologii[22].

Na většině židovských hřbitovů, které se vyskytují na našem území, se setkáváme s různorodými tvary náhrobků. Od tradičních jednoduchých stél zakončených obloukem a zapuštěných v zemi, přes vícedílné náhrobky z leštěné žuly až k velkým novodobým pomníkům[23]. Výzdobu popisujeme uměleckohistorickými termíny. V komentáři uvádíme též smybol použitý na náhrobku, a to jak popis jeho vzhledu, tak jeho význam a způsob, jakým doplňuje text epitafu.

Rozměry náhrobku se skládají z výšky (měřeno od současného povrchu, přestože náhrobek může být až po epitaf zapadlý do země, v žádném případě nezasahujeme pod přirozený povrch), šířky a tloušťky kamene (měřeno v nejširším místě). V případě, že se náhrobník skládá z více částí (většinou se jedná o novodobé náhrobky), měříme všechny části zvlášť – náhrobek, podstavec, sokl nebo část 1, 2, 3.

Přesné určení druhu kamene a jeho případnou provenienci nám určí odborníci, pro zběžný přehled ale postačí roztřídění dle obvykle používaných materiálů: pískovec, žula, mramor.

[22] Např. HEROUT, Jaroslav. *Slabikář návštěvníků památek*. Praha: NPÚ, 2011.
[23] HEŘMAN, J., Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě, s. 3.

1.3.3 Nápis

Pro deskripci nápisu zaznamenáme výšku písma (pro latinku „N“, pro hebrejštinu „א“ *alef*). Popis druhu písma, jeho tvaru a nepravidelností je zatím opomíjen, přestože zahraniční výsledky ukazují na jeho jistý potenciál[24]. Zhodnocení charakteru použitého písma je úkolem do budoucna.

Do rubriky „rozsah“ zaznamenáme počet zjištěných, viditelných řádků celého epitafu. I v případě různě plasticky členitého náhrobku začínáme vždy řádkem úplně nahoře a zaznamenáváme všechny řádky včetně samostatně stojících zkratek.

Technika zhotovení písma se rozděluje na „vtesaný nápis (pod úroveň nápisového pole), reliéfní nápis (vystupující nad nápisové pole), reliéfní nápis v zapuštěném nápisovém poli apod“.[25] K popisu můžeme přidat změřenou hloubku zasekání. Nápisy někdy bývají zvýrazněny barvou, obvykle zlatou, černou nebo bílou. Na novodobých náhrobcích se setkáváme také s nápisem pouze na vložené skleněné nebo mramorové tabulce, případně s jiným, netradičním řešením.

1.3.4 Stav poškození

Prohlídkou náhrobku v terénu rovněž zjistíme jeho aktuální stav a případné poškození. Můžeme se setkat s povaleným nebo přelomeným náhrobkem, odlomenou částí, náhrobkem zarostlým vegetací. Samostatně můžeme vyhodnotit poškození nápisu např. degradací kamene.

1.3.5 Přepis

Přepis zobrazeného textu je nejdůležitější částí epigrafického katalogu. Text epitafu přepisujeme ideálně z autopsie v terénu do poznámkového bloku a poté v co nejkratší době ho přepíšeme do vlastního katalogového listu nebo jeho elektronické obdoby. Pokud se v textu objevují na první pohled zřetelné chyby, zanášíme je beze změny do přepisu a až v komentáři k nápisu

[24] TRZCIŃSKI, Andrzej. *Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce.* Lublin, 2007.
[25] ROHÁČEK, J., Epigrafika v památkové péči, s. 14.

navrhneme možnou variantu čtení. Veškeré ortografické zvláštnosti, které se na náhrobcích hojně vyskytují, též důsledně zmiňujeme v rubrice „komentář". Problémem se často stávají zkratky, nekonveční značky, enkláva (jedno písmeno je vepsáno do druhého), nexus literarum (spojení dvou písmen, které má za důsledek společnou část či tah) a ligatura (spojení dvou či více písmen)[26]. Je proto vhodné si na začátku ujednotit, jak se budou v textu tyto znaky zachycovat a popisovat. Doplňující přepis a kontrolu z fotografie usnadňují různé možnosti její počítačové editace.

Z důvodu poškození či špatné přístupnosti kamene se může stát, že přečteme pouze část jeho nápisu. Chybí li větší část epitafu, nahradíme text pomocnými znaky [ ]. Pokud chybí pouze část písmen ve slově, nahradíme je přibližným počtem písmen [..] איש ישר וכ. Na základě kontextu [abc] nebo na základě pozdějšího srovnávacího studia [abc][27] můžeme text doplnit o chybějící písmena či celá slova např. וישר [ם] איש ת . Ojediněle se setkáme na náhrobku s vynecháním části textu či úmyslně poškozeným nebo vymazaným textem, který zaznamenáme znovu pomocnými znaky <...>[28].

Metodiku čtení nápisového písma shrnuje J. Roháček do dvou zásad: 1. nápisy nečteme po slovech, ale po jednotlivých písmenech (omezíme tak vlastní interpretaci, vycházející ze znalosti celých slov) a 2. „*u problematicky čitelných nápisů je důležité pečlivě srovnávat tvary jednoznačně identifikovaných písmen s tvary v nečitelných výrazech. U některých písmen je ovšem třeba zohlednit variabilitu tvarů*"[29], což opět odkazuje na potřebu důsledného popisu samotného písma. Konečně k základním předpokladům správného čtení náleží značná dávka trpělivosti.

[26] Tamtéž, s. 45.
[27] Doložíme citací např. z matričních záznamů, knih chevry kadišy apod.
[28] ROHÁČEK, J., Epigrafika v památkové péči, s. 58.
[29] Tamtéž, s. 60.

1.3.6 Náhledový obrázek

Nezbytnou součástí katalogu je obrazová dokumentace, která bývá přiložena na nosiči CD/DVD. Katalogové listy by však měly obsahovat náhledové fotografie pojednávaných náhrobků.

1.3.7 Překlad epitafu

V Českých zemích se na hebrejských sepulkráliích vyskytují tři, resp. čtyři různé jazyky. Do konce 18. století bývala použita výhradně hebrejština, postupem času a v důsledku historických událostí se souběžně začíná na náhrobcích objevovat německý, ale i český jazyk. Na počátku 20. století převažuje němčina a hebrejštiny zde nacházíme poskrovnu (většinou je to již pouze závěrečná eulogie תנצב"ה). Výjimečně se setkáváme s dialektem, tzv. Judendeutsch (např. v Třebíči).[30]

Překlad epitafu do češtiny není jednoduchou záležitostí. Nejedná se o prostý překlad, ale o převod velice specifického literárního útvaru. V hebrejském epitafu je jazyk použit zvláštním způsobem, obsahuje i ukrývá odkazy na různé náboženské texty, často obsahuje nejasnosti, gramatické chyby, chyby v tvorbě slov a postrádá jednotnou stylistiku.[31] Počátky studia usnadňuje odborná literatury s překlady hebrejské „náhrobní poezie“[32] a pečlivé sledování veškerých citací a odkazů na text Tanachu.

Tradiční hebrejský epitaf obsahuje obvykle čtyři základní části: vstupní formuli, laudacie, informace o zesnulém s dalším blokem laudacií a závěrečnou formuli.

Vstupní formule bývá zpravidla graficky vydělena z textu a zejména na starších náhrobcích představuje hlavní ozdobný motiv. Společně se závěrečnou formulí plní funkci ozdobného orámování centrálního textu.

---

[30] Této problematice věnuje část své práce Lucie Petrusová: PETRUSOVÁ, Lucie. *Židovský hřbitov v Dřevíkově*. Praha, 2011.
[31] WODZIŃSKI, M., Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII XVIII Wieku, s. 25.
[32] Např. HAIDLER, Jaroslav. *Židovský hřbitov v Boskovicích*. Boskovice, 2002 MUNELES, Otto – VILÍMKOVÁ, Milada. *Starý Židovský Hřbitov v Praze*. Praha, 1955 atd.

Jedná se o abreviatury פ''נ פה נטמן a פ''ט פה טמון / פה טמונה – zde jest ukryt/a, zde odpočívá, zde jest pohřben/a.

Nejčastěji používaná pochvalná epiteta u mužů jsou například: ישר נאמן; כבד; צדיק; כשר; יקר; תם; חשוב. U žen: הגונה צנוע; יקרה; אשת חיל... Následují biografické údaje o zemřelém – jméno, jméno otce (v případě žen bývá uvedeno jméno manžela), výjimečně se uvádí i jméno matky. Před jméno se tradičně umisťují tituly zemřelého a jeho otce uvedené ve formě zkratek: ב"כ *ben kavod* – „syn ctěného“, כ' *kavod* – „vážený“, כה"ר *kevod ha rav* – „ctěný pán“, כהר"ר *kevod ha rav rabenu*, הר"ר *ha rav rebe / rabenu* – „učitel rabi“, později spíše ve smyslu „pán“, מהר"ר *morenu ha rav rabi* – náš učitel pan“, אלוף *aluf* – „kníže“, הקצין *ha kacín* „představený”, תרני *torani* „náš učitel“.[33] Nejoblíbenější eulogií následující bezprostředně za jménem je ז"ל *zichrono (zichrona) li vracha* „blahé (blažené) paměti“, doslova „památka jeho (její), buď požehnání“ (nebo זצ"ל).

Biografické údaje o zemřelém nacházíme v hebrejském epitafu obvykle ve střední části textu či jako nadpis v oblouku náhrobního kamene. Za osobním jménem následuje patronymikum vyjádřené: בן *ben* „syn” nebo בת – *bat* – „dcera“ a jméno otce. U žen častěji nacházíme jméno jejího manžela, např. רות אשת אברהם *Rut ešet Avraham* „Rut žena Abrahama“. Od 18. století[34] se začínají na náhrobcích objevovat i příjmení zemřelých. Někdy bývá jméno vyjádřeno pomocí akrostichu. Dalším důležitým údajem pro identifikaci zemřelého je datum úmrtí, někdy ve spojení s datem pohřbu. Letopočet je na náhrobcích vyjádřen pomocí samostatně stojících hebrejských konsonantů, které mají číselnou hodnotu. Někdy bývá použit chronostich, tj. označená nebo zvětšená písmena v epitafu a součet těchto označených písmen udává letopočet (chronogram). Za letopočtem následuje zkratka לפ"ק *lafak* (*li frat katan* „podle malého počtu“) někdy bývá zachycena jako nexus literarum (spojení písmen, které má za důsledek společnou část). Zkratka se vyskytuje

[33] Detailně se problematice překládání titulatur věnuje např. WODZIŃSKI, M. Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII XVIII Wieku V kapitole *Zásady překladu* vysvětluje překládání resp. interpretaci titulatur a odůvodňuje přijatá řešení. Nebo MUNELES, O. – VILÍMKOVÁ, M. *Starý židovský hřbitov v Praze*. Praha: SPN, 1955.
[34] V roce 1787 byl Josefem II. vydán dvorský dekret upravující podobu židovských jmen.

v různých modifikacích (vyjádřena pouze ל"ק, ל'). [35] Mezi další údaje můžeme zařadit věk zemřelého, který se skoro neobjevuje v hebrejsky psaných epitafech, zato v česky a německy psaných je jeho výskyt častější. Lépe něž přímý údaj o věku zaznamenáváme rok narození zesnulého. Poslední zde zmíněnou informací je topografický údaj, často spojený s abreviaturou מק"ק קאשלן – *mi kehila kdoša Kašlan* „ze svaté obce Kožlany". Z údaje ale často nezjistíme, jestli bylo myšleno místo narození, bydliště nebo obec, do níž zesnulý patřil.

Za jménem následuje další blok laudacií (oslavných projevů a chvály zemřelého), popř. lamentace a tradiční uzavírající formule תנצב"ה *tehi nafšo crura bi cror ha chajim* (*tanceva*) − „nechť duše jeho je pojata do svazku živých", jež je inspirována biblickým textem (1. Samuelova 25,29[36]). Často se objevuje na konci epitafu ve spojení s datem úmrtí.

V praxi se setkáváme při překladu epitafů s proplétáním textu s citáty a náznaky biblické a jiné staré židovské literatury. Paralely, které je vhodné uvádět v komentářích, poukazují na snahu autora epitafu „*přiblížit text epitafu starobylé a vznešené mluvě biblické*".[37] Originální text často tvoří jednoduchý rým (ale není to podmínka), někdy se však objeví náhrobek se souvislejším, poetickým obsahem, v rytmické, rýmované próze. Otto Muneles nabízí dvě možnosti překladu hebrejských nápisů: po stránce formální napodobit originál, to znamená pokusit se o rýmování za každou cenu, nebo se přidržet doslovného znění a citáty použít v podání bible Kralické[38]. Pokud se při překladu zachová určitý, avšak nenásilně použitý rým, zvyšuje to hodnotu překladu. Záleží na individuálních literárních dovednostech badatele, jak přeloží nebo převede text epitafu do českého jazyka, ale doporučujeme pokusit se o volnější převod zachycující více smysl a atmosféru epitafu, než o jeho doslovný překlad, neboť v mnohých případech doslovného překladu dostáváme nepřesný až zavádějící význam původního znění. Chceme li

[35] Černá, P., Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany, s. 6.
[36] 1 S 25,29: „*Kdyby někdo povstal, aby tě pronásledoval a ukládal ti o život, ať je život mého pána pojat do svazku živých u Hospodina, tvého Boha. Ale život tvých nepřátel ať vloží do praku a odmrští*."
[37] MUNELES, O. – VILÍMKOVÁ, M., Starý židovský hřbitov v Praze, s. 92.
[38] Tamtéž.

překládat „poetičtěji“, je třeba vycházet ze znalosti originálního jazyka, jeho kulturně historického kontextu a zároveň mít cit pro jazyk český. M. Wodziński píše: „*problémy náhrobní epigrafiky jsou bezprostředně spojené s historií pohřebiště a zároveň epitaf nemůže být správně přečtený a přeložený při neporozumění dalším vazbám, např. uměleckým, historickým atd.*“[39]

Úskalím při prvních pokusech přepisovat a překládat epitafy bývají abreviatury[40]. V textu je vždy označujeme např. הנ"ל a v komentáři je vhodné zkratky rozepsat (*hanal = ha nizkar le´maala* „jak bylo zmíněno výše“), zvláště jedná li se o méně známé zkratky či zkratky pojící se k danému místu (např. toponym atd.).

1.3.8 Komentář

Komentář obsahuje poznámky ke jménu, datu, titulu, topografii, textovým paralelám a další vysvětlivky k nápisu či překladu. Ortografická podoba jména na náhrobku se často liší oproti záznamům v matričních spisech, proto je vhodné v komentáři uvést obě varianty jména (například na náhrobku 059 v Kožlanech je jméno Mendl Tancer a v Soupisu Židů, 1793 je uveden Emanuel Tancer, přestože jde o tutéž osobu). Data se na náhrobcích do roku 1850 obvykle uvádí pouze dle židovského kalendáře. Převádíme je do občanského kalendáře[41] a interpretujeme. Textové paralely slouží k identifikaci vložených biblických veršů, výjimečně jiných náboženských textů. Ponecháváme na individuálním přístupu badatele analyzovat detailně celý text epitafu, nebo vypustit běžné, opakující se motivy a v textových paralelách uvést pouze výběr méně obvyklých citací a formulací. Výzdobu a symboliku náhrobku opatříme komentářem, pokud je její charakter nad rámec

[39] WODZIŃSKI, M., Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII XVIII Wieku, s. 82.
[40] Notarikon (slovo řeckého původu původně sloužilo k označení těsnopisu, Židé však tímto termínem začali označovat psaní ve zkratkách), další označení vyskytující se v Talmudu − siman, alef bet, serugin, rašej otijot a nejčastější dnešní označení je rašej tejvot. CERMANOVÁ, I., SCHEIBOVÁ, M., Hebrejské zkratky…, s. 9. HÜTTENMEISTER, Gill. *Abkürzungrerzeichnis hebräischer Grabsteinischrifte*. Tübingen, 2010. Dostupné v knihovně ŽMP.
[41] Možností, jak převést letopočet je několik, např. internetová stránka: http://www.jewishgen.org/jos/josdates.htm. nebo http://www.kaluach.org.

formalizovaného popisu. Problematiku židovské sepulkrální výzdoby a symboliky podrobně rozvádí odborné práce Ivy Steinové[42].

Do komentáře zahrnujeme rovněž zjištěné údaje o návrhu, produkci a provenienci náhrobku. Přestože se jedná o samostatnou problematiku, dosud se nepodařilo najít, zejména pro starší období, její fyzické doklady na hřbitovech a relevantní archivní dokumenty. Nevíme, kdo byl zadavatelem výroby náhrobku, kdo byl autorem výtvarného návrhu, textu epitafu, ani jak a kde probíhala jeho výroba. Pro určení autora epitafů existují různé hypotézy, M. Wodziński na základě svého výzkumu předpokládá, že autoři často nebyli kvalifikováni literárně ani jazykově, a domnívá se, že epitafy navrhovala nejbližší rodina pozůstalého nebo byl autorem sám kameník.[43] Nevíme, jestli existovaly vzorníky nápisů nebo manuály pro kameníky, cenzura chevry kadišy (doložená v 20. století v Polsku) nebo nějaké obecné vzory. Prozatím, pouze v podobě hypotéz, existují náznaky regionálních odlišností v textech epitafů i výtvarné podobě náhrobků, ukazující na pravděpodobnou geografickou organizaci jejich výroby. Novodobé židovské náhrobky, přibližně od 2. poloviny 19. století, jsou již signované kameníkem nebo kamenickou dílnou, obdobně jako totožné náhrobky křesťanské.

1.3.9 Prosopografie

Prosopografické údaje získáme komparací a shrnutím terénních zjištění a studiem archivních dokumentů a literatury.[44] Dokumentace hřbitovů je významným pramenem pro další studium v rámci prosopografické vědy s cílem vytvoření podrobné biografie jedince, jeho rodiny nebo kolektivu, které se řídí vlastními metodickými postupy.

---

[42] Např. STEINOVÁ, Iva. Židovský náhrobek: Motivy oslavy a chvály. *Zprávy památkové péče*. 2010, 70, 6, s. 415–423. Dostupný také z WWW: <www.npu.cz/download/1304081955/09_mastr_06_10_web.pdf> a další články nebo nejnovější kniha: STEINOVÁ, Iva. *Maceva : židovský náhrobek a symbolika jeho výzdoby ve světle tradice*. Vyd. 1. Praha: NPÚ, 2011. 206 s.

[43] WODZIŃSKI, M., Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII–XVIII Wieku, s. 121.

[44] MÜLLER, Julius. Úvod do židovské genealogie I–VI. *Maskil*. 2005.

1.4 Zásady redukce

Pro potřeby administrativních úkonů (evidence památek, prohlášení za kulturní památku, žádost o dotaci apod.) nebo projektové přípravy lze redukcí shromážděných údajů vytvořit náhledový katalog obsahující číslo náhrobku, písmo epitafu (hebrejština, latinka), příjmení, jméno (hebrejské), jméno (občanské), patronymikum, jméno manžela, dataci (občanská), lokalitu (údaj na náhrobku), techniku písma, rozměry náhrobku, materiál a poznámky. Katalog doplníme o výběrovou fotodokumentaci celkového stavu hřbitova (na CD), půdorysný plán s umístěním náhrobků a text uvádějící historický vývoj hřbitova židovského osídlení v lokalitě.[45]

[45] Článek byl před odevzdáním diplomové práce publikován. Černá Petra, Vladař. Jan. *Metodology of documentation Jewisch cemeteries*. In *Šalom : pocta Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám*. Chomutov: L. Marek, 2012.

2. Židovský hřbitov v Kožlanech

Městečko Kožlany se nachází asi 36 km severně od Plzně. Leží na cestě směřující z Plzně přes Plasy a Kralovice do Rakovníka. Do psané historie vstupuje před polovinou 13. století, obdobně jako další lokality v okolí v souvislosti s rozmachem blízkého cisterciáckého kláštera v Plasích.[46]

Židé se v Kožlanech objevují až za třicetileté války. Jako většina Židů tehdejší doby se živili drobným obchodem a později i řeznictvím. *„V letech 1680−1710 bylo v Kožlanech 6 židovských rodin, celkem 45 duší. Tito osadníci postavili si na obci 6 domků, porážku neboli kytlof a vydržovali si vlastního učitele. …Vrchnosti platili vespolek ochranné 100 zlatých, obci 50 zlatých.“*[47] Židovské osídlení Kožlan prošlo nesnadným historickým vývojem, ale definitivně zaniklo až během událostí 2. světové války. Po roce 1945 se do obce vrátila pouze jedna neúplná rodina.

2.1 Shrnutí základní dokumentace

Židovský hřbitov v Kožlanech byl založen s největší pravděpodobností mezi lety 1680−1710, kdy se začínají objevovat první zmínky o Židech v Kožlanech. První přímou zmínkou je kupní smlouva z Kožlanské gruntovní knihy z let 1738−1796. Zde je dochován *„Contract na židovský krchov“* z 22. prosince 1788, kdy kupuje židovská obec v Kůzové od městečka Kožlany za 50 zlatých místo pod Šibeničním vrchem, které používali již dříve. Židovskou obec zastupoval Josef Popper z Kožlan.[48] *„V písemnostech Městského archivu je záznam, že Jakub Skudera prodal roku 1821 židovské obci v Kůzové 436 sáhů pole*[49] *za 31 zlatých pro rozšíření jejich starého hřbitova“*[50]. V Inventáři kožlanských listin je zápis z 15. 10. 1890 *„Izraelitská obec v Kůzové žádá o dovolení zřídit si cestu na židovský hřbitov“*, avšak listina samotná je

[46] PROFOUS, A., Místní jména v Čechách, s. 354.
[47] KOČKA, V., Dějiny politického okresu Kralovického, s. 379.
[48] SOkA v Plasích, fond: AM Kožlany, Gruntovní kniha 1738−1796, s. 578.
[49] Cca 150 m^2.
[50] ROM, K., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 1.

s největší pravděpodobností ztracená[51]. Pod židovskou obec v Kůzové spadali Židé ze širokého okolí, např. ze vsí Chmelištná, Zdeslav, Čistá, Strachovice, Vysoká Libyně, Nová Ves, Kolešovice. Hřbitov v Kožlanech sloužil jako místo posledního odpočinku pro Židy z okolních vesnic od počátku 18. století až do 30. let 20. století. Jinými židovskými hřbitovy na území bývalého okresu kralovického byl hřbitov v Nečtinech[52] a v Rabštejně nad Střelou.

Hřbitov se nachází 2 km severně od města Kožlany v mírném, pravobřežním svahu nad údolím Hrádeckého potoka. V minulosti svah pokračoval až k vrcholu Šibeničního vrchu, místu starobylého městského popraviště[53], dnes je okolí hřbitova významně poškozeno novodobým kamenolomem.[54]

Na hřbitově se nachází 175 náhrobních kamenů (stav únor 2012). Většina historických náhrobků byla vyrobena z materiálu charakteru pískovce a hrubozrnné žuly. Náhrobní kameny mladšího období (první zjištěn z roku 1860) jsou zhotoveny ze světlé či tmavé žuly, někdy v kombinaci s jiným druhem materiálu. Některé novodobé náhrobky jsou osazeny nízkým kovovým plotem. Náhrobky staršího období lze tvarem, rozměry a výtvarným zpracováním předběžně slohově zařadit mezi tzv. lidové baroko. Takto ztvárněné náhrobky jsou doloženy na více židovských hřbitovech v okolí. Podoba náhrobků mladšího období spadá již do obecného, profánního ztvárnění.

Náhrobky v Kožlanech jsou postaveny v řadách a ve většině případů mají nápisy obráceny k východu. Pouze v případě čtyř posledních náhrobků, které stojí těsně u zídky v jichovýchodním rohu hřbitova, jsou nápisy obráceny na západ. Je pravděpodobné, že se jedná o tzv. kohenskou řadu. Na náhrobku č. 173 nalezneme symbol kohenských rukou a náhrobek 175 patří Jiššacharu Kohnovi, zbylé dva náhrobky jsou však zcela zdegradované a nelze

[51] SOkA v Plasích, fond: AM Kožlany, Inventář kožlanských listin.
[52] Tento hřbitov je dnes naprosto zničený.
[53] Obdobná situace umístění židovského hřbitova poblíž popraviště či mrchoviště je například ŽH Luže a Úštěk. (ROZKOŠNÁ, B. – JAKUBEC, P., Židovské památky Čech).
[54] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 32–33.

o nich zjistit žádné informace. Plocha v severozápadní části hřbitova je dnes zcela bez náhrobků, ale dochované historické fotografie kolem roku 1940 ukazují souvislé zaplnění náhrobky i v této části.[55]

2.2 Archeologické a restaurátorské práce v roce 2010–2011

Od roku 2009, kdy autorka začala dokumentovat židovský hřbitov v Kožlanech, zde proběhlo několik dílčích etap obnovy na náklady vlastníka památky – Federace židovských obcí Praha, zastoupené společností Matana a.s. Prostor hřbitova byl v některých částech velmi zchátralý, náhrobky byly zcela skryté pod vegetací nebo zarůstaly do stromů, některé byly silně nakloněné a jiné až vyvrácené. Od roku 2010 pracují restaurátoři na opravě náhrobních kamenů, počínaje od nejstarších náhrobků v západní části hřbitova. Dle slov odborníků se zde nachází „*pozoruhodná kamenosochařská barokní a klasicistní díla*“[56]. Náhrobky poškozené mikrovegetací, korozí nebo mrazem byly popraskané a kámen se odlupoval. Některé náhrobky, zejména novodobé v přední části hřbitova, byly poškozené v důsledku vandalismu. Restaurátoři vztyčili vyvrácené náhrobky a jednotlivé díly slepili. Dále provedli chemické a mechanické čištění, odstranění náhrobkům škodící vegetace, zpevňující a ochranné nátěry atd. (příloha 1, 2). Probíhající restaurátorské práce výrazně usnadnily pohyb po hřbitově a následně provádění dokumentace.

Součástí restaurátorský prací je rovněž příprava obnovy zničené márnice a obvodového zdiva hřbitova. Byla opravena branka a vsazena nová kovová mříž. V rámci plánované rekonstrukce márnice zde v létě roku 2010 proběhl předstihový, zjišťovací archeologický výzkum. Výzkum odhalil komunikační úroveň márnice a současné komunikační úrovně před márnicí a v prostoru vstupu na hřbitov. Byly zde nalezeny keramické a dřevěné artefakty, náhrobní kámen se zlaceným písmem (patří k hrobovému místu 154 – příloha 9 11), dále několik fragmentů pískovcového náhrobku (příloha č.

[55] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 37.
[56] ŠTURM, M., Restaurátorský záměr na vztyčování, stabilizaci, konzervování a restaurování náhrobků : Židovský hřbitov v Kožlanech, okr. Plzeň – sever, s. 1.

12) a skleněných náhrobních tabulek. Výzkum dále odhalil podlahu márnice tvořenou nabílenými cihlami a topeniště v severovýchodním rohu márnice (příloha č. 8).[57] Před začátkem plánovaných oprav byl ze středu márnice vyzdvižen taharový stůl a převezen na očištění a zrestaurování, v dnešní době je již opraven a vrácen na původní místo (příloha č. 4–7). Archeologický výzkum dále ukázal na značné poškození konstrukce márnice, a tak pravděpodobně ze statických důvodů k plánovaným opravám nedojde.

[57] STRÁNÍK, D., Kožlany – rekonstrukce židovské márnice, s. 8–10.

3. Výsledky epigrafického katalogu ŽH Kožlany

„Kulturně historický význam židovských hřbitovů spočívá: a) v estetické a umělecké hodnotě náhrobního kamene jako výtvarného díla minulosti, b) v historické hodnotě náhrobního textu. Židovské hřbitovy…, jsou cennou kulturně historickou památkou. Náhrobní kameny jsou pozoruhodným dokladem plastik, vzniklých pod silným vlivem lidového umění. Při výtvarném zpracování náhrobního kamene působily jak vlivy českého a moravského umění, tak i vlivy židovského lidového umění.[58]“

Vývoj náhrobků, jejich textů a symbolů má v diaspoře dlouhou tradici, přestože je v Talmudu psáno, že zbožní nepotřebují náhrobků, neboť památkou jsou jejich slova. Hřbitov v Kožlanech, ač na první pohled budí dojem spíše skromného pohřebiště chudých venkovských Židů, odhalí při bližším zkoumání mnoho krásných i rozsáhlých epitafů. Sepulkrální výzdoba je zde však opravdu minimální.

Hebrejské epitafy obvykle obsahují čtyři základní údaje: jméno, chvalořečení, datum úmrtí či pohřbu a závěr[59]. Vstupní obrat epitafu je ve většině případů vyjádřen zkratkou פ"נ – zde jest pochován / pochována, פ"ט – zde odpočívá. Dále je uvedeno jméno zemřelého, jméno otce (v případě žen bývá uvedeno jméno manžela), výjimečně se uvádí jméno matky. Nejobvyklejší jména zemřelých, která se na kožlanských náhrobcích vyskytují, jsou Solomon / Šlomo (8x), Moše (7x), Simeon / Simon / Šimon (4x). Ve dvou případech se vyskytují jména Abraham, Benjamin, Cvi, David, Jehuda, Jisrael (Israel), Jiššachar, Josef. Ženským jménem je nejčastěji Sara (6x), Blimela / Blumela (4x), Rachel (4x), Gitl (3x), Jitl (3x), následující se vyskytují po dvou: Elke, Anna, Babete, Theresia, Hanele, Chana, Chava, Jitl, Johana, Rajchl (Rejchl), Rivka, Rosalie (Růžena). Nejtypičtějším příjmením je Levi. Objevuje se v různých variantách 27x (Levi 3x, Löbl 10x, Löwi 5x, Löwy 5x, Löwi – ve zkratce סג"ל *Segal* 7x). Druhým nejčastějším příjmením je Kohen vyskytující se též v různých modifikacích 12x (Kohen 1x, Katz 7x,

[58] HEŘMAN, J., Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě, s. 6.
[59] Viz kapitola 2.3.7.

vychází ze zkratky כ"ץ *kohen cadik*, Kohn 4x).[60] Na náhrobku 175 je jméno zemřelého vyjádřeno pomocí kryptogramu: Jiššachar K(ohen) C(adik), (ישׂשכר כ"ץ).

Úskalím při překládání textů epitafů byla místopisná jména uvedená často ve zkratkách. Z náhrobků není vždy jasné, jestli pohřbený z určeného místa pocházel, nebo v něm žil před úmrtím. Jediným možným specifikem, které se na náhrobcích nachází, je předsazená zkratka מק"ק (*mi kehila kduša* – ze svaté obce). Pro identifikaci těchto jmen a zkratek je nezbytné být seznámen s geografickým kontextem regionu a znát jména obcí v německém jazyce té dané doby.[61] Názvy lokalit jsou v epitafech převážně v německém jazyce, transliterovány do hebrejštiny, avšak přepisy nejsou vždy jednotné a taktéž zkratky jmen obcí jsou v různých variacích. Kožlany jsou uváděny jako *Kašlan* / *Košlan* קאשלן (náhrobek 093) a קשלאן (náhrobek 120). Obec Kůzová se německy nazývá *Wallisgrün* a na náhrobcích je vyjádřena zkratkami nebo celým jménem: וול"וג (náhrobek 028), מוו"ג (náhrobek 041), מוו"ל (náhrobek 059), וואלליסגרין (náhrobek 0121), וואליסגרין (náhrobek 123). Nová Ves je v němčině *Neuwallisdorf*, zkráceně *Neudorf* (נייוואליסזדארף, מנייזדארף, nebo jako zkratka מנ"ד). Vysoká Libyně německy *Hochlibin* (מהאדליבין). Zdeslav je v němčině *Deslaven* a do hebrejštiny je přepsán jako *Teslaven* nebo *Tesll* (מטעסלבן, מ"טל).[62]

3.1 Nástin typologického rozdělení náhrobků

Z celkového počtu 175[63] náhrobků se v Kožlanech nachází 129 tradičních stél z pískovce, které jsou zastoupeny ve všech čtyřech stoletích existence hřbitova, tj. od roku 1669[64] (1698) až do roku 1913. Dále 6 náhrobků s pískovcovým podstavcem a žulovým náhrobkem (1892–1909), 37

[60] Nezbytnou pomůckou při transliteraci jmen a příjmení je interní příručka, kterou vytvořily na základě epigrafického výzkumu textilní sbírky Židovského muzea v Praze I. Cermanová a M. Scheibová.
[61] I. vojenské (josefské) mapování 1764–1768 Čechy, mapový list č. 104 a 121 http://oldmaps.geolab.cz/
[62] Černá, P., Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany, s. 5–6.
[63] 117 náhrobků je datováno.
[64] Nejistá datace. Datum úmrtí je špatně čitelné. V úvahu přicházejí dvě varianty: תכ"ט 1. adaru II. 429 (tj. 4. března 1669), nebo תע"ט 1. adaru II 479 (20. 2. 1719). Avšak oba z uvedených roků neměly přídavný adar II., převody dat uvádějí pouze adar I.

moderních, převážně žulových náhrobků používaných přibližně od roku 1860 do posledního pohřbu v roce 1939, jeden náhrobek z mramoru (č. 119) a jeden z tzv. terasa (č. 164).

Z konce 17. století se zachovaly pouze 2 náhrobky (č. 017 a 021). Z 18. století se zachovalo 13 náhrobků. Z 19. století, které autorka rozděluje pro lepší přehlednost na 2 období 1800–1850 a 1851–1899, se z prvního období zachovalo 32 náhrobků a z druhého 38 náhrobků. U náhrobků z 19. století lze zaznamenat sílící asimilaci, projevenou např. užíváním moderních křesťanských náhrobků. Z 20. století je zde 32 náhrobků.

3.2 Tradiční stély

V současné době neexistuje obecně přijímaná typologie[65] židovských náhrobních kamenů. Pro ucelenější popis však autorka zvolila vlastní návrh na typologické rozdělení náhrobků na hřbitově v Kožlanech. Kritériem pro zařazení náhrobků do typových tříd I–X byl jak vzhled náhrobku, tak jeho obsah[66] (nápis a výzdoba).

I. typ

Klasická, jednoduchá stéla z pískovce, kolmo zapuštěná do země s horní částí ukončenou tradičním obloukem. V Kožlanech ji nalezneme přibližně v 7 (8[67]) případech v časovém rozmezí **1702–1795**. Na náhrobcích chybí jakákoliv výzdoba, kromě předsazené a graficky zvýrazněné vstupní formulky tvořené písmeny פ"נ „*zde jest pohřben / uložen*“. Pouze u náhrobku

---

[65] „*Na hřbitovech lze rozeznat v zásadě dvě skupiny estetického pojetí náhrobního kamene:*
1. Náhrobky, které jsou dílem diletanta, naivního umělce, vzniklé přímo na vesnici. Tyto náhrobky jsou na první pohled neuměle provedené, písmo je často velikých rozměrů a neforemné. Ozdobné ornamenty čerpají většinou z lidového umění (květiny, zvířata). Z pojetí nápisů je patrné, že kameník většinou neznal hebrejskou abecedu. Zdá se proto, že tyto náhrobní kamenty byly dílem místního nežidovského kamentíka, nebo málo gramotného židovského lidového výtvatníka… Tyto primitivní náhrobky vznikaly od 17. do poloviny 19. stol. Od druhé poloviny 19. stol. měly všechny náhrobky standardní řemeslnou úrovneň.
2. Náhrobky, které jsou dílem zkušených kameníků, nebo kamenických dílen… Pro tyto náhrobky je charakteristické plastické, kultivované písmo, zdobené pasy s řadou symbolů jmen a povolání zemřelého.“ (HEŘMAN, J., Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě. s. 7.)

[66] Tzn. že nečitelné náhrobky nejsou součástí katalogu a ani nebyly zařazeny do typologie.

[67] Náhrobek č. 013 je ohraničen úzkým lemem.

č. 046 tuto vstupní formulku obepínají květiny a u náhrobku č. 013 je nad vstupní formulkou symbol „koruny dobrého jména“. Kamenické zpracování lze charakterizovat jako velmi jednoduché. Datum je s výjimkou jednoho případu (náhrobek č. 45) vepsáno do vrchní obloukové části. Jazyk těchto náhrobků je bez výjimky hebrejský. Písmo je tesané, písmena relativně velká, reliéf nápisu negativní. Epitaf má rozsah od 6 do 10 řádků. Začíná údajem o úmrtí či pohřbu zesnulého, následuje vstupní formule, dále krátká laudacie a biografické údaje zemřelého (jméno, patronymikum, popř. jméno manžela, obec[68]). Eulogie jsou v tomto časovém období krátké (pouze u náhrobku č. 014 Chajjima ben Sendra nalezneme delší epitaf). Epitaf uzavírá závěrečná modlitba v podobě zkratky תנצב"ה (*tanceva*).

II. typ

Pískovcová stéla s vystupujícím lemem a hluboce lukovitě prohnutým obloukem. Z let **1800–1848** se zde s jistotou nachází 5 náhrobků tohoto typu a další 3 náhrobky, které se nepodařilo datovat, odpovídají prostorovým umístěním obdobnému časovému rozmezí. Náhrobky jsou zcela bez výzdoby, kromě graficky odsazené a zvětšené vstupní formule a náhrobků č. 040 a 049 s nekonvenční rytou značkou (č. 049 malá květina) nad vstupní formulí. Písmo je tesané, kvadrátní, standardní velikosti, negativní reliéf. Kamenická práce je jednoduchá, ale kvalitní. Písmena jsou v rovných řadách a mají vůči sobě stejnou velikost. Epitaf (6–8 řádků) začíná vstupní fomulí, následuje datum (nebo biografické údaje), laudacie, biografické údaje (nebo datum), krátká eulogie a závěrečná modlitba תנצב"ה.

III. typ

Náhrobky III. typu jsou tvarově stejné jako II. typ, ale s odlišným využitím nápisové části. V tomto nejvíce zastoupeném typu jsou datum nebo biografické údaje vepsány do oblouku náhrobku, jinak je skladba epitafu obdobná jako u II. typu. Na kožlanském hřbitově nalezneme 17 náhrobků III. typu z let 1718**, 1796, 1798–1823**. Písmo je stejné jako v případě typu II., s

[68] Místo odkud pocházel či kde žil.

výjimkou nejstaršího náhrobku z roku 1718, u nějž je stejné jako v případě typu I., tzn. méně zručná kamenická práce.

Epitafy jsou dlouhé 7–10 řádků (nejčastěji 8–9 řádků). Styl užívaného jazyka je stále velmi prostý, s využitím obvyklých laudacií a eulogií, a pouze s drobnými výjimkami. Text epitafu č. 036, patřící Elke, ženě Mošeho Iserlese, z roku 1801 nám oznamuje, že Elke byla porodní bába („*starala se o narození potomků z Hebrejů*“[69]). Epitaf č. 027 Mošeho syna Zamvila, z roku 1810, chválí Mošeho jako „*člověka přímého, jenž zachovával Hospodinovy příkazy, jimiž se zabýval dnem i nocí*“[70]. Poslední zajímavější jazykový obrat nalezneme na náhrobku 028 Sarl Löwi z roku 1817 „*jenž půvabně spravovala své cesty a všechno její konání bylo pro Dobro. Byla to skromná žena…*“[71].

IV. typ

Pískovcová stéla s úzkým lemem a zapuštěným nápisovým polem. Oblouk je v horní třetině náhrobku mírně odsazen. Písmo je drobnější než u předchozích typů, ale stále hluboké. Díky precizní kamenické práci jsou epitafy těchto náhrobků dostatečně čitelné. Do IV. typu lze zařadit 6 náhrobků z let **1832–1860**. Výzdoba je pouze u 3 náhrobků – v podobě basreliéfního vyobrazení květiny. Epitafy jsou rozsáhlejší (9 řádků) a obsahují více biblických citátů a eulogií. V obloukové části náhrobku se nachází datum, klasická vstupní formule je upozaděna nebo úplně vypuštěna, následují laudacie, biografické údaje, eulogie a závěrečná modlitba.

Klasický epitaf na náhrobku č. 060, patřící Gitl Jungmann, z roku 1836 oznamuje, že „*zde byla pohřbena žena vážená a přímá. Její cesty byly cestami bezúhonnými a všechny její stezky byly plné pokoje. Svými dlaněmi živila nuzné a pro ubohé měla vždy otevřené dveře.*[72]“ Další biblický obrat hojně používaný v této době nalezneme např. na náhrobku č. 068 Elke Abeles z roku

[69] האשה הזקנה המילדות הע[בריות]

[70] האיש הישר הולך תמים במצות ה' עסק לילות וימים

[71] אשת אשר דרכיה דרכי נועם וכל מעשיה היו לטובים היא האשה הצניעה

[72] פ"ט האשה חשובה ותישרה דרכיה היו דרכי נועם וכ' נתיבו' שלו' כפה פרש' לעני דירה שלחה לאביון

1843: „*byla korunou svému muži a ozdobou svým synům*“[73]. Tento náhrobek je ojedinělý tím, že obsahuje nápis po obou stranách a text epitafu plynule pokračuje na rubu náhrobního kamene. Překrásný obrat „*nikdy jim nezpůsobila trápení, (jen v okamžiku), kdy zemřela*[74]“ na náhrobku č. 056 patří Rivce Heller z roku 1856. Další, jenž by neměl být opomenut, je náhrobek č. 078 Jiššachara Adlera z roku 1860: „*Muž upřímný a rovných cest. Pokrm připravoval svými dlaněmi a svojí lopotou. Miloval své bratry po celý svůj život.*[75]“ A epitaf na náhrobku č. 076 Mošeho Levi z roku 1860: „*Když zavřel svá víčka, byl připojen ke svému lidu. Naplněn únavou zemřel náš vzácný a ušlechtilý učitel… Byl učitelem naší obce. Muž spravedlivý a zbožný. Jako jelínek běhal od práce k práci. Významný Tvořitel, jenž byl v úctě chovaný.*[76]“

V. typ

Tvar náhrobku je totožný s typem IV, ale epitaf je obsahově odlišný. Hebrejský text (tvořen 10–12 řádky) je obšírnější než v předchozích případech. Tento typ zastupují pouze dva náhrobky č. 052 a 088 z let **1865** a **1872**. V obloukové části jsou vepsány laudacie a biografické údaje, následuje vstupní formule, datum, eulogie, zavěrečná modlitba a zopakování biografických údajů a data úmrtí, s uvedením věku zemřelého v německém jazyce. Avšak oba náhrobky jsou z velké části nečitelné z důvodu degradace kamene.

VI. typ

Typ náhrobku s obloukem ukončeným náběhem na volutu a úzkým lemem, který v oblouku přechází ve zvýrazněnou profilovanou římsu. Deset náhrobků z let 1817[77] a **1861–1872**[78] spojuje mj. použitá výzdoba s motivem

---

[73] אשת חיל --- אטרת [בעלה] ותפארת בניה

[74] היא היתה אשת לפידות טובת שכל וטובת מעשים אם עניים ואחות אביונים עטרת בעלה ותפארת בניה
לא עצבת אותם כואס כמותה

[75] איש אמונים הלך [נכ]חות אכל [יג]יע כפו ועמלו [אוהב את] אחיו כל ימי חייו

[76] יאסף אל עמו וסגר אינים! ויגוע וימת היקר והנעה מהר"ר הוא היה מרה קהלתנו איש צדיק וחסיד רץ כצבי לעבודה הבורא רם ונשוא פנים

[77] Spíše „předstupeň“ V. typu, je menší, jednodušší a bez výzdoby.

[78] Tři náhrobky nelze datovat.

květiny totožná s typem IV. Epitaf (rozsah 8–11 řádek) začíná laudácií, následují biografické údaje, eulogie, datum a závěrečná formule. Texty epitafu 2. poloviny 19. století se vyznačují obšírností a poetickým jazykem s velkým využitím biblických citátů.

Náhrobek č. 093 z roku 1869 svědčí o Zeldě Kohen jako o „*ženě, která s úsilím a strádáním vychovávala své děti k Tóře a bohabojnosti*“[79]. Další pozoruhodnou ženou byla jistě Buna Popper, o níž epitaf (č. 054) mluví jako o ženě: „*jejíž dlaně prostíraly nešťastným a jejíž ruce se staraly o nuzné. Avšak ne sobě na odiv (ale v skrytu).*[80]“ U náhrobku č. 071 Davida Klaubera z roku 1842 si pozornost zaslouží jak kamenická práce, tak samotný epitaf. Biografické údaje jsou vepsány jako „nadpis“ do obloukové části náhrobku, následuje datum úmrtí a od 4. řádky začínají oslavné verše, které končí na plurálovou koncovku *im*. „*Člověk vzdělaný a v rozpuku svých let. Muž mnohých skutků a zkušený doktor. Stal se pro mnohé podporou a mnohý lid viděl zázraky. Jeho jméno bylo známé v branách. Staral se též o nuzné a miloval dobročinnost a poctivost.*[81]“ Z archivních dokumentů se dále dozvíme, že David Klauber z obce Čistá byl mohel, tzn. prováděl obřízky.[82]

VII. typ

Náhrobek se stlačeným obloukem, jehož patky jsou v horní třetině mírně odsazeny (stejně jako u typu IV.) s úzkým lemem po celém obvodu. Tento typ zastupují dva náhrobky z let **1873** a **1874**. Epitaf (11 řádků) začíná klasickou vstupní formulkou, následují biografické údaje, datum úmrtí a eulogie, které patří mezi delší a poetičtější texty na kožlanských náhrobcích.

Nádherný epitaf náhrobku č. 089 z roku 1873 dobrořečí Hindl Katz, která pravděpodobně zemřela v mladém věku a neprovdána. „*Celý svůj život jsi prožila v bázni před Hospodinem. Láskou silnou jako smrt jsi milovala své*

[79] אשה יקרה וחשובה בעמל בעצבון יגדילה את בניה לת' וליראת ד'
[80] האשה --- [כפה] פרשה לעני [וידיה שלחה] לאביון בסתר
[81] איש נבון בהור עול ימים ורב פעלים רופא מומחה היה לרבים מתבונותיו נפלאים כל העם רואים ושמו נודע בשערים ואך גם משען לאביונים ואוהב צדקות ומישרים
[82] FIEDLER, J., Heslo „Čistá“, s. 2.

bratry. V jejich radostech ses radovala s nimi a v jejich strastech ses trápila s nimi. Svými dlaněmi jsi živila nuzné a i svou duší o ně pečovala. Prokazovala jsi milosrdenství mrtvým i živým. Blahoslavená buď, vždyť jsi požehnána nebesy…[83]“ Hebrejský text epitafu tvoří od 6. řádky jednoduchý rým.

Další překrásný epitaf náhrobku č. 091 z roku 1874 patří Blimele Katz. Náhrobek nechal pravděpodobně zhotovit její muž Avraham Katz. „*Bez ustání truchlí tvůj muž nad tvojí smrtí. Kdo mi poskytne útěchu, když uvadl květ mojí radosti? Ani v noci nezhasne světlo její duše. Hle znovu ji spatřím v „náruči“ u Hospodina, to jest má naděje…*[84]“ Hebrejský text epitafu tvoří od 7. řádky obkročný rým.

VIII. typ

Pískovcový náhrobek s obloukem ukončeným náběhem na volutu, bez lemu, pouze s profilovanou římsou v oblouku. Nápis je vytesán mělkým, drobnějším písmem. Do tohoto typu je zařazeno 6 náhrobků z let **1849–1892**. Epitaf (6–10 řádkový) začíná datem úmrtí, (nebo biografickými údaji), které jsou vepsány do obloukové části náhrobku. Pokračuje vstupní formulí, biografickými údaji (nebo datem), eulogií a závěrečnou modlitbou. Epitafy jsou psané hebrejsky, němčina se objevuje až u dvou z nejmladších náhrobků VIII. typu (z roku 1887 a 1892) a zároveň s ní je krácen text hebrejské části. Pouze u dvou náhrobků (069 a 013) se nachází výzdoba v podobě květiny. Většina z těchto náhrobků je nečitelná z důvodu degradace kamene.

IX. typ

Typ náhrobku s pravoúhle odsazeným obloukem a s širokým, jednoduchým lemem po celém obvodu zastupují čtyři náhrobky z let **1849–1891**. Použité písmo je drobné a mělké, v jehož důsledku nebylo možné

[83] אתה ירא' ה' כל ימי הייך \ עזה כמות אהבה לכל אחיך \ בשמחתם ששה וצרתם לה צרך \ כפה פרשה לעני ונפשה לה טרח \ גמלה חסר עם המתים ועם החיים \ אשריה היא מאושרה בשמים

[84] בלי חשך מקונן בעלך על מותך \ מי ינחמני ינבל ציץ שמחתי \ לא יכבה בליל מות נר נשמתך \ הנה אחזה בנועם ה' זאת קותי

přečíst kompletní epitaf. Epitafy (8 – 13 řádků) jsou klasicky vystavěny: v horní části oblouku se nacházejí biografické údaje, následují laudácie, eulogie, datum a závěrečná modlitba. Texty epitafů jsou psány hebrejsky, s výjimkou nejmladšího náhrobku (n. č. 118), kde jsou v německém jazyce zopakovány biografické údaje, datum úmrtí a uveden věk zemřelého.

X. typ

Náhrobní kameny, jejichž výzdobu lze zařadit do typu ovlivněného lidovým barokem, nalezneme v Kožlanech ve třech exemplářích z let **1835** (č. 059), **1839** (č. 061) a **1875** (č. 110).

Josefu Tanzerovi z Kůzové náleží pískovcový náhrobek č. 059 s profilovaným obloukem s lemem zakončeným volutou. Nápisové pole s vlastním obvodovým lemem je do kamene mírně zapuštěno. Fronton náhrobku zahajuje nadpis: „*A Hospodin byl s Josefem a jemu se pak všechno dařilo*.[85]“, doplněný vstupní formulí a basreliéfem květiny. Epitaf dále poodhaluje, jak významný byl Josef Tanzer: „*Sem uložili muže ušlechtilého srdce, jenž žil bezúhonně. Své činy konal svědomitě a vždy pečlivě. Byl čestným představitelem spolku Gmilut chasadim. Jeho slova byla sladká a potěšující. Naslouchal modlitbě a slovům Nejvyššího zrána i navečer. Jeho jméno bylo známé v celé zemi*.[86]“ Hebrejský text epitafu tvoří od 3. řádky jednoduchý rým, opět na plurálovou koncovku *im*. Datum úmrtí, uvedené v dolní části náhrobku, nelze v současné době identifikovat, protože se stále nachází pod úrovní zeminy. Lze jej však doložit z údajů matriky zemřelých: „*21. září – Joseph Tanzer, syn Emanuela Tanzera z Wallisgrün – zemřel ve věku 74 let na sešlost věkem, pohřben v Kožlanech*“.[87]

Pískovcový náhrobek (č. 061) se stlačeným obloukem zakončeným po stranách stlačenými volutami patří Sarl Jungman z Nové Vsi. Ve frontonu náhrobku jsou uvedeny biografické údaje a epitaf dále zmiňuje, že paní Sarl:

---

[85] ויהי ה' את יוסף ויהי איש מצליח

[86] איש נדיב לב הלך בתמים \ מעשיו היו באמונה שלמים \ גבאי צדק דגומלי חסדים \ דבריו היו מתוקים ונעימים \ לשמוע תפילה ודברים טובים \ ה' מן המשכימים ומעריבים \ שמו הי' נודע באנבים

[87] NA Praha, HBM 96– matrika zemřelých 1822–1839.

„*zachovávala příkazy a ve svém chování byla vždy milostivá. V úctě uchovávala svého muže a své syny. Nuzným a ubohým otevírala své dlaně. Byla ušlechtilého srdce a oplývala zručností. Odešla v pokoji.*[88]“

Pískovcový náhrobek se stlačeným obloukem po stranách ukončeným náběhem na volutu a předsazenou profilovanou římsou patří Simeonu Löwy z Nové Vsi (č. 110). V horní části oblouku je basreliéfní vyobrazení květiny a po stranách drobné voluty. Hebrejský epitaf se podařilo přečíst pouze do 7. řádky, dále je nečitelný. Obdobně německý text ve spodní části náhrobku je nečitelný, podařilo se identifikovat pouze příjmení zemřelého.

Atypické

Na židovském hřbitově v Kožlanech se vedle popsaných typů vyskytují náhrobky, které jsou v rámci hřbitova jedinečné a nelze je zařadit dle obdobné charakteristiky do společných skupin, ale ani opomenout při popisu.

Prvním z nich je náhrobek č. 021, jehož datace je složitá.[89] Za materiál byl použit světlý pískovec, plastickou výzdobu tvoří tradiční obvodový lem, po stranách ztvárněný do podoby chrámových sloupů s patkami a hlavicemi a v oblouku do podoby valené klenby se zvýrazněným středovým klenákem. Z jiných lokalit známá výzdoba patrně symbolicky odkazuje na vstup do chrámu v Jeruzalémě.

Náhrobek č. 004 patřící Benjaminovi, synu Anšlovu, je zhotoven z načervenalého pískovce, reliéf epitafu je výjimečně pozitivní, stejně jako použitá výzdoba smutečního stromu. Text nápisu vytváří akrostich. Z náhrobku je patrné, že letopočet byl vyjádřen chronogramem, avšak špatná kvalita dochovaného kamene nedovoluje přečíst všechny jeho části. Chronogram tvoří označená nebo zvětšená písmena v epitafu a součet těchto

[88] שמרה במצות חנה כהלכ' \ ראתה בכבד בעלה ובני' \ לעניים לאביונים פרשה כפיה \ נדיב לבה וכשרון מעשי' \ עליה השלום -שולן

[89] Datum úmrtí na náhrobku není jasně čitelné. V úvahu přicházejí dvě varianty: תכ"ט 1. adaru II. 429 (tj. 4. března 1669) nebo תע"ט 1. adaru II. 479 (20. 2. 1719). Avšak oba z uvedených roků neměly přídavný adar II., převody dat uvádějí pouze adar I.

označených písmen udává letopočet. Umístění v nejstarší části hřbitova nám umožňuje náhrobek přibližně datovat do počátku 19. století.

Benjamin: „*došel svého naplnění v bezúhonnosti upřímných (kráčeje) po stezkách Vznešeného, jimiž se ubírají cedakim a jeho ústa dnem i nocí vyslovovala rozkošné písně chval Panovníka a sytil se bezúhonnýma rukama z výtěžku své vlastní lopoty. Čistého srdce vůči Nebesům i lidem*".[90][91]

Dvojnáhrobek č. 081 z roku 1843 a 1871 manželů Cvi Jehudy a Rajcl Löwi je ukončen obloukem doplněným po obou stranách nedokončenými půloblouky po vzoru renesančních domovních štítů. Dvě oddělená, zapuštěná textová pole každého z manželů jsou stylizována do podoby desek Desatera. V samotném textu krátkého epitafu je zvláštností zmíněnění matek u obou zemřelých „*pan Cvi Jehuda s'gl syn Sarl; paní Rajcl, dcera paní Diny*"[92].

Výjimečné výtvarné ztvárnění nese rovněž náhrobek č. 050 patřící Hanele Adler, pravděpodobně z 1. poloviny 19. století. Datum je nečitelné. Poměrně vysoký náhrobek, jehož mírně předsazený, profilovaný oblouk s trojitým žlábkem má na vrcholu náhrobku obdobu piniové šišky. Reliéf nápisu je pozitivní a rozsahem 18 řádků hebrejského epitafu se řadí k nejrozsáhleším textům kožlanských náhrobků.

Další atypický náhrobek je č. 175 z roku 1872. Jeho výjimečnost se skrývá pouze v rozsahem i obsahem zajímavém epitafu. Nápis je sice z velké části degradován, ale jeho text je možno rekonstruovat. Epitaf tvoří kryptogram se jménem Jiššachara Katze a horní část epitafu, která je zachovalejší, obsahuje biografické údaje, datum úmrtí a také informaci, že Jiššachar byl *soferem* z Vysoké Libyně. „*Odešel cestou všeho pozemského k nesmírnému smutku a zármutku celé jeho rodiny. Jiššachar sloužil [svým bratřím] po všechny své dny. Býval šliach cibbur a vyučoval jeho potomky. A jeho pověst [ ]. A byla mu dopřána i Koruna Tóry. Velice ušlechtilé byly*

---

[90] ההלך \ לתומו תומה ישרים בדרכי \ - אשר צדיקים ילכו בם \ נעים [זמירות] תהילות– \ יומם ולילה היה שיה פמו \ מעמל נפשו ישבע נקי כפים \ ובר לבב עם אלהים --- \ לכן ---

[91] Od 6. řádky překlad J. A. Haidler.

[92] ר' צבי יהודה סג"ל בן שרל; מ' ריצל בת מ' דינה

všechny jeho skutky. Po celý život psával sifrej tora, tefilin a mezuzot. A býval spravedlivý ve všem.[93]"[94]

3.3 Novodobé náhrobky

Od druhé poloviny 19. století v rámci sílící asimilace se na hřbitově v Kožlanech, stejně jako na ostatních židovských hřbitovech, začíná objevovat nový typ náhrobku, složený z jednoho nebo více soklů (podstavců) a nástavce tzv. epoletového tvaru. V horní části náhrobku se nachází hebrejský epitaf vystavěný ze vstupní formule, krátké laudacie, biografických údajů a data úmrtí, popř. pohřbu. Někdy se objeví i kratší eulogie a obvykle nechybí tradiční modlitba ve formě zkratky. Německý (český) nápis v tomto období dosahuje stejného rozsahu jako hebrejský, ale hebrejština je v samotném textu postupně vytlačována, až zcela mizí a omezuje se na roli tradiční dekorace na začátku a konci německého (českého) nápisu.

3.3.1 Náhrobky 19. století

Do období od roku 1860–1899 lze zařadit 10 novodobých náhrobků. Výzdoba není ani v této době významná. Nejčastěji se používal symbol Davidovy hvězdy – *magen David* neboli Davidův štít, v níž je někdy umístěna vstupní formule פ"נ nebo פ"ט. Na starém židovském hřbitově v Praze se vyskytuje na náhrobcích zemřelých se jmény David nebo Menachem – tzn. „Utěšitel". Od 19. století se stává hvězda obecným symbolem judaismu a není již pravidlem, že by se pojila ke jménu.[95]

Dosud byly kamenické dílny anonymní a teprve od roku 1898 jsou některé náhrobky signovány. V 19. století se objevují značky dvou kameníků: Františka Bartovského z Plzně (č. 129) a A. Peaka z Klatov (č. 125).

---

[93] איש היקר והנכבד כ"ה יששכר \ כ"ץ סופר מהאכלאבען אשר הלך \ בדרך כל הארץ לדאבון וליגון \ כל משפחתו נו' יז אלול תרל"ב ל"ק \ יששכר שמש --- כל ימיו \ שץ היה ולמד --- יוצאי חלציו \ שמו היה גם כן --- כל \ כתר תורה --- היו לו למנה \ רב מכלם ש--- אל כלנה \ כתב סת' תפ[ילות] כל ימים \ צדיק היה בכל ---

[94] Rekonstrukce textu od 6. řádky a překlad J. A. Haidler.

[95] STEINOVÁ, I. Židovské náhrobky, s. 4.

První moderní náhrobek (č. 051) z roku 1860 patří Anně Brummelové. Pozlacený český nápis se omezuje pouze na jméno, datum úmrtí a věk, tradičně je zakončen hebrejskou zkratkou.

Náhrobek č. 128, náležející Salomonu Abelesovi z Vysoké Libyně, nese jeden z posledních rozsáhlých hebrejských epitafů (rok 1898). Neznámý autor použil obkročný rým a neupozadil přitom zpěvnost a metaforu. „*Jeho cesty byly bezúhonné a přímé a všechno jeho konání bylo pravdivé a věrné. Bohabojnost se stala jeho pokladem a jeho duše stále odpočívala u Nejvyššího. Jídával z výtěžku svých dlaní a ve svém konání se neunavoval ani neumdléval. Chudým rozdával ze svého majetku a ze své moudrosti všemu lidu.*[96]“

3.3.2 Náhrobky 20. století

Od roku 1900 do posledního pohřbu v roce 1939 se používaly převážně novodobé náhrobky (27 náhrobků), pouze dva jsou v podobě tradiční pískovcové stély. Nepočetná výzdoba se omezuje výhradně na symbol Davidovy hvězdy. Hebrejské epitafy jsou krátké a postupně se přechází na německý (popř. český) jazyk. Náhrobky jsou nyní častěji signovány. Náhrobky rodiny Löblovy v letech 1908–1921 (n. č. 154, 146, 147, 148 a 129 z r. 1898) byly zhotovovány v dílně Františka Bartovského z Plzně. Některé z nich mají latinské písmo doplněno o liniovou výzdobu. Jiné náhrobky než rodiny Löblovy dílnou F. Bartovského zhotoveny, resp. signovány nejsou. Dílna zřejmě v tomto období pracovala výhradně pro rodinu Löblovu.

Na jednotlivých dalších náhrobcích se objevuje ještě šest jiných kameníků (F. Duchoň, H. Wildt, J. Egermatter z Plzně, J. Herring z Plzně – Lochotína, M. Doubek, Vachtl z Kralovic), již bez zřejmé svázanosti s konkrétními rodinami.

Nejstarší náhrobek, č. 127 z počátku 20. století (r. 1900), patřící Babette Abeles (ženě Salomona, jehož epitaf byl připomínán v kapitole

[96] דרכיו תם וישר וכל מעשיו אמת ואמונה \ יראת ה' אוצרו באלהיו נכון תמיד רוחו \ יגיע כפיו אכל ובמעלי לא יעף ולא נלאה \ מהונו פזר לאביונים ומתבונתו לבני עמו

4.2.1.), nese nejdelší text tohoto období. Oba epitafy – Salomonův i Babette – sepsal evidentně stejný autor, verše jsou rýmovány na poslední slabiku a text v tomto období překvapuje zpěvností a metaforou. „*Pozemské tělo (doslova plášť) ženy statečné spí pod touto zemí. Její duše toužila do konce dní po zahradě Eden. Ve svém jednání byla vždy příjemná a Nařízení střežila až do svého stáří a šedin. Jako pravý výhonek z rohu hojnosti mlčky rozdávala almužny. Dědictví rozdělovala s velkou láskou svým čtyřem synům a (celému) svému domu. Byla to upřímná a věrná žena, bohabojná, její památka budiž požehnáním.*[97]“

V naprostém protikladu je nejmladší náhrobek z roku 1939 (č. 145), který nese pouze symbol Davidovy hvězdy a jména a data zemřelých – Bernarda a Alžběty Frankových z Čisté (blíže kapitola 5.3.).

3.4 Sepulkrální výzdoba

Kožlanský hřbitov je velice chudý na výzdobu náhrobků a použití symbolů jinde pro židovské hřbitovy tak typických. Neobjevují se zde klasické symboly, pomocí nichž jsou vedle epitafu opět vyjádřeny stěžejní informace o zemřelém,[98] neobjevují se zde výtvarné podoby symbolů činností a povolání a dokonce ani symboly osobních jmen či příjmení. Pouze na náhrobku č. 173 (Jiššachar Katz / Kohen) je vyobrazen motiv žehnajících **kohenských dlaní**[99]. Jsou zachyceny tradičně v podobě hebrejského písmene šin, které symbolizuje Boží přítomnost (*šchina*) a jedno z Božích jmen (*šadaj*).

Koruna dobrého jména (*kešt – keter šem tov*) je znakem dobré pověsti. Nachází se pouze na náhrobku č. 12. Koruna symbolizuje moudrost, znalost Tóry nebo záslužný a nezištný život. V Talmudu je psáno: „*Rabi Šimon*

[97] אדרת אשת חיל תחת רגבים תשן ארצה \ נשמתה עד קץ הימים לגן עדן נרצה \ נעים במעשיה שומרת מצוה עד זקנה ושיבה \ מקרן בן שמן גזעה עשה צדקה בדומיה \ נחלת ד' בנים וביתה אהבה רבה חלקה \ ישרה ונאמנה אשה יראת ד' זכרונה לברכה

[98] STEINOVÁ, I. Židovské náhrobky, s. 1.

[99] „*Kohenské žehnající ruce představují hlavní výtvarný symbol na jejich náhrobcích. V českém a moravském prostředí se objevují od konce 16. st. Nejstarší doklady jsou na Starém židovském hřbitově v Praze, Kolíně a Ivančicích.*“ (STEINOVÁ, I., Židovský náhrobek: Symboly činností a povolání, s. 221.)

pravil: jsou tři koruny – koruna Tóry, koruna kněžství a koruna království, ale koruna dobrého jména je nade vše.“

Nejobvyklejším motivem, který se vyskytuje na kožlanském hřbitově je **květina** v různých podobách (20x). Květiny byly spojovány nejčastěji s ženskými jmény jako Blumela, Rejzl či Róza. Není to však podmínkou, květiny tvoří výzdobu i na náhrobcích mužů.[100]

Dalším oblíbeným a výtvarně nenáročným motivem byl symbol Davidovy hvězdy – ***magen David*** neboli Davidův štít (9x), v níž je někdy umístěna vstupní formule פ"נ nebo פ"ט. Na náhrobcích v Kožlanech se poprvé objevuje roku 1892, je používán až do 40. let 20. století.

Výzdobu na náhrobcích dále tvoří **sloupy** (náhrobky č. 018 a 021), **voluty** (náhrobek č. 059), **smuteční strom** (náhrobek č. 004), motiv **srdíčka** (náhrobek č. 105) a **věnce** (náhrobek č. 134).

[100] Černá, P., Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany, s. 7.

4. Vybrané rodiny, které pohřbívaly na hřbitově v Kožlanech

Židovský hřbitov v Kožlanech sloužil za pohřebiště Židům z okolních vesnic, kteří tvořili náboženskou obec nejprve se sídlem v Kožlanech, později v Kůzové (Wallisgrün) a v Čisté. Židovské obci v Kožlanech patřily v roce 1841 čtyři pozemky, a to parcely č. 2970, 2971, 2972 a 2973. Parcela č. 2973 o rozloze 430 sáhů čtverečních byla označena jako židovský hřbitov (Juden Friedhof). Všechny pozemky včetně hřbitova později připadly do vlastnictví židovské obce v Kůzové, ale nepodařilo se zjistit, kdy k převodu vlastnictví došlo.[101] Pod židovskou obec v Kůzové patřili Židé ze vsí Kožlany, Chmelištná, Zdeslav, Čistá, Strachovice, Vysoká Libyně, Nová Ves, Kolešovice…[102]

Kolešovické panství (Kůzová, Vysoká Libyně) patřilo hraběcímu rodu Wallis. Liberální přístup Wallisů se projevoval tolerováním i přímou podporou Židů, a proto zde židovské rodiny vyháněné z okolních panství hledaly útočiště. V Kůzové je židovská obec doložena k roku 1783 a v soupisu Židů z roku 1793 je zde již 15 rodin.[103] V roce 1812 byla za podpory hrabětě Štěpána Wallise vystavena v Kůzové synagoga.[104]

4.1 Rodina Abelesova (Vysoká Libyně)

„Václav Kočka píše ve svých Dějinách Vysoké Libyně následující: Wallisové přáli nadmíru Židům. Tito v odměnu přivedli je na buben. R. 1785 měli již Židé v Kůzové synagogu, r. 1820 bylo v Libyni 49 Židů, ve Lhotě 8, v Nové Vsi 48, v Kůzové 99, v Zdeslavě 53. Celkem tedy 257 hlav. Tato chabrusa čachrovala ve všem všady po celém okolí. R. 1799 žalují čistečtí

[101] NA Praha, Duplikát Stabilního katastru, SK 4905 Kožlany 1841.
[102] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 31.
[103] *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 V., Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj,* ed. Ivana EBELOVÁ a kolektiv, Praha: Národní archiv, 2005.
[104] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 30.

řezníci, že Jakub Mendl Kohn ze Zdeslavě v neděli před ranní mší pokoutně maso prodává. Takovými žalobami soudní knihy čistecké jen se hemží."[105]

Židé ve Vysoké Libyni patřili vždy do židovské obce v Kůzové. V soupisu židovských rodin z roku 1793 jsou uvedeni obyvatelé: Isack Rubin Abeles, vdovec Isack Abeles se ženou Ester. Druhou rodinou byla rodina Mojsese Fluse se ženou Golodou. Jejich synové byli Isak a Moyses a dcery Judit a Rachel.[106] V roce 1820 zde bylo již 49 Židů[107], v roce 1845 celkem 7 židovských rodin[108] a v roce 1880 se počet židovských obyvatel snížil na 20 osob.

Poslední židovská rodina – Theodora Höniga, která vlastnila jednu usedlost zahrnující obchod a hospodářství, se odstěhovala roku 1929 do Falknova (dnes Sokolov). Tento dům, jak sdělila místní kronikářka Anna Šotová, dosud stojí na severním okraji obce.[109]

Nejstarší zprávy o rodině Abelesově ve Vysoké Libyni pocházejí z 1. poloviny 18. století. Přibližně v roce 1720 se narodil Rubin Abeles[110]. Jeho synové, o nichž se dochovaly historické zprávy, byli Isak Rubin Abeles (*cca 1745) a Jehuda Abeles (*cca 1740–1750). Potomci Isaka Rubina zůstali usazeni převážně ve Vysoké Libyni a okolí. Potomci Jehudy se odstěhovali do Chýše nebo Petrovic a později emigrovali. Část potomků se usadila v Anglii, další pokračovali do Ameriky.

Z potomků Isaka Rubina Abelese[111] se prozatím podařilo identifikovat jeho syna Isaka[112] (*1740). Isak měl syna Rubina (*1793), obchodníka ve

---

[105] Tamtéž.
[106] *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 V., Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj,* ed. Ivana EBELOVÁ a kolektiv, Praha: Národní archiv, 2005. s. 339–340.
[107] JANSKY, Karl, Wallisgrün = Kůzová, in: GOLD, H., (ed.), Die Jeden und Jedengemeinden Böhems in Vergangenheit und Gegenwart I., Brünn – Prag, 1934, s. 689.
[108] SOMMER, Johann Gottfried. Das Königsreich Böhmen, statistisch topographisch dargestellt, Dreizehnter Band, Rakonitzer Kreis, Verlag der Buchhandlung von Friedrich Ehrlich, Prag 1845.
[109] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 29.
[110] http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/Rie/hahn.html
[111] *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 V., Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj,* ed. Ivana EBELOVÁ a kolektiv, Praha: Národní archiv, 2005. s. 339–340. V soupisu uvedený jako vdovec.
[112] Tamtéž. Za manželku měl Esther.

Vysoké Libyni. Rubin si vzal za manželku Leu, jinak též Magdalenu, Löwy (dcera Salomona Löwy z Podbořánek a Therezie, rozené Kohin z Rabštejna nad Střelou).[113] Manželé Rubin a Lea Abeles měli syny Salomona (pohřbený v Kožlanech, náhrobek č. 128), Joela (pohřbený v Kožlanech, náhrobek č. 141) a pravděpodobně také Israele (pohřbený v Kožlanech, náhrobek č. 136).

Salomon Abeles[114] (Rubin, Isak, Isak Rubin, Rubin Abeles) se podle matriky narozených Nové Vsi (Neuwallesdorf) narodil dne 6. června 1822 a po týdnu – 14. června obdržel chlapec jméno.[115] Salomon Abeles je zapsán roku 1859 jako domkář – vlastník domu ve Zdeslavi, parc. 25b, čp. 34b.[116] Zemřel 2. října 1898 v úctyhodném věku 77 let. Jeho klasický novodobý náhrobek č. 128 (viz kapitola 4.2.1.) je neobvyklý poměrně rozsáhlým hebrejským epitafem. Obdobně rozsáhlým hebrejským epitafem se vyznačuje náhrobek č. 127 (viz kapitola 4.2.2.) jeho ženy Babette Abeles[117], která byla dcerou Josefa a Sary Goldmann. Babette Abeles měla dle matriky původně příslušnost v obci Kostrčany, ale zemřela v Praze 23. ledna 1900 ve svých 78 letech[118] a byla pohřbena v Kožlanech.[119] Jejich syn Wilhelm[120] zemřel 22. 9. 1901 ve svých 50 letech a je pohřbený v Praze ve Strašnicích.[121] Jiné potomky se nepodařilo zjistit.

Joel Abeles (Rubin, Isak, Isak Rubin, Rubin Abeles) se narodil 25. ledna 1827[122] v obci Vysoká Libyně v č. p. 30. Do matriky byl zapsán osmého dne po narození a u zápisu narození je zároveň uvedeno datum jeho úmrtí 18.

---

[113] NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840.
[114] Salomon Abeles; NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840, שלמה אבעלעס [Šlomo Abeles]; německá varianta „Salomon Abeles“; náhrobek č. 128.
[115] NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840 dle tohoto zdroje byl Rubin Abeles obchodník a familiant v Nové Vsi.
[116] FIEDLER, J., Heslo „Zdeslav“, s 5.
[117] בלימלה [Blimela] náhrobek č. 127.
[118] Na náhrobku je uveden věk 79 let.
[119] Židovské muzeum v Praze, archiv, fond: Pohřební bratrstvo chevra kadiša, 1751–1943, sign. 45760.
[120] מעיר [Meir] Židovské muzeum v Praze, archiv, fond: Pohřební bratrstvo chevra kadiša, 1751 – 1943, sign. 45760.
[121] Židovské muzeum v Praze, archiv, fond: Pohřební bratrstvo chevra kadiša, 1751–1943, sign. 45760.
[122] Na náhrobku je datum 18. ledna 1827.

května 1905. Tento dodatečný zápis provedl rabín Solomon Löwi.[123] Totožné datum úmrtí uvádí rovněž německá část epitafu, ovšem přepočet hebrejského data vychází na pátek 19. května 1905, jak také vyplývá z hebrejského textu. Joel Abeles byl pohřben na hřbitově v Kožlanech, patří mu jednoduchý novodobý náhrobek z leštěné žuly (č. 141).

Mezi potomky Rubina a Ley Abeles zřejmě patří i Israel Abeles (Rubin, Isak, Isak Rubin, Rubin Abeles), který se narodil 29. července 1834[124] a zemřel 9. listopadu 1902. Israel Abeles je pohřben v Kožlanech ve stejné hrobové řadě jako jeho bratr Joel, ale na náhrobku není uveden jeho otec, pouze matka Lea. Ignaz Abeles (s největší pravděpodobností se jedná právě o Israele Abelese) byl svého času představeným náboženské obce a vedoucím matrik v Kůzové. V jeho domě ve Vysoké Libyni měl místní židovský modlitební spolek vlastní modlitebnu, ale dům byl ještě před 2. světovou válkou prodán a přestavěn. Nyní (stav 2009) je tento dvoupatrový dům č. p. 72 majetkem manželů Šotových. Rozlehlá místnost, která se nacházela v zadní části domu a sloužila jako modlitebna, byla během přestavby přepažena zděnou příčkou a výklenek zazděn (snad to byl *aron ha kodeš*, dle výpovědi kronikářky Anny Šotové zde býval i jakýsi židovský symbol).[125]

Israel pojal za manželku Franzisku rozenou Popper[126], která se narodila roku 1834 v Říčanech a zemřela 7. prosince 1936 ve věku 104 let[127]. Franziska je pohřebená také v Kožlanech. Totožné náhrobky obou manželů (náhrobky č. 136 a 137) jsou těsně vedle sebe a společné hrobové místo v půdorysu nezvykle vymezuje obdélný kamenný obrubník. Epitaf na náhrobku Israele je hebrejsko–německý, Franzisčin je skromnější a psaný pouze německy. Manželé Israel a Franziska Abeles měli dceru Bertu (Bertha), která se narodila 18. března 1871 ve Vysoké Libyni. Berta společně se svým

[123] NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840.
[124] Náhrobek č. 136.
[125] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 29.
[126] Náhrobek č. 137.
[127] Údaj z náhrobku.

manželem Heinrichem Kussi[128] zahynula v roce 1942 v nacistickém vyhlazovacím táboře v Treblince.[129]

Druhým potomkem Israele a Franzisky Abelesových byl syn Richard (1864–1925). Jeho životní příběh je letmo zachycen v knize *Two lives in uncertain times: facing the challenges of the 20th century as scholars and citizens* od manželů Wilmy a Georga Iggerse, kteří tak přibližují osud jedné z židovských rodin sledovaného regionu. Oba autoři knihy se narodili v Čechách a před 2. světovou válkou emigrovali do Ameriky. Wilma byla vnučkou Richarda Abelese. Dle rodinných vzpomínek Wilmy Iggers[130] se její dědeček Richard Abeles v roce 1887 oženil s Minou Popper z Rejkovic, dvora u obce Draženov na Domažlicku. Novomanželé Richard a Mina žili krátce s rodiči ve Vysoké Libyni[131], ale brzy se přestěhovali k rodině manželky na farmu do Rejkovic. Bratr Miny „Pepi" – Josef Popper velkoryse přijal nemajetného Richarda Abelese do rodinné firmy. V Rejkovicích se Richardovi a Mině narodila nejdříve dcera Olga a následně syn Karel (*1896), jehož dcerou je autorka Wilma Iggers. Autorka knihy vzpomíná i na svoji stoletou prababičku Franzisku Abeles jako na velice veselou a pozitivní ženu.[132]

Druhá větev rodiny Rubina Abelese z Vysoké Libyně vychází od jeho mladšího syna Jehudy (*kol. 1740–1750). Jehuda byl původně lihovarníkem ve Vysoké Libyni, ale odstěhoval se a roku 1793 byl již usazen v Petrovicích na Rakovnicku. Vlastnil koncesi na destilování alkoholu a výrobu potaše.

---

[128] Heinrich Kussi se narodil 24. října 1860 v Žihli, zemřel 1942 v Treblince. Jejich potomci žijí převážně v New Yorku.

[129] http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/Rie/hahn.html

[130] „*Z Mířkova (německy Mirschikau, 17 km severoseverozápadně od Domažlic), kde jsou židovské rodiny (mj. pachtýř hospodářského dvora) doložené až od 2. poloviny 19. stol., pocházejí dvě sestry, univerzitní profesorky žijící v USA. Wilma Iggers (roz. Abeles, 1921) se věnovala především dějinám židů v českých zemích a je čestnou občankou Horšovského Týna, Marianne Ferber (roz. Abeles, 1923) je autorkou mnoha publikací o ekonomické roli žen. Jejich bratrancem byl spisovatel Ota Pavel.*" (FIEDLER, J. – CHVÁTAL, V. Židovské památky Domažlicka a Horšovskotýnska, s. 137.)

[131] *Během psaní knihy navštívila Wilma Iggers s manželem Vysokou Libyni i původní dům svých prarodičů (patrně se jedná o totožný objekt s č.p. 72).*

[132] IGGERS, W. − IGGERS G., Two lives in uncertain times, s. 177.

Zkrátil si jméno na Juda a oženil se s Annou.[133] Jeho potomci již nemají žádnou souvislost s Kožlany.

4.2 Rodina Arnsteinova (Čistá)

Mezi významné židovské rodiny na Kožlansku a členy židovské náboženské obce v Kůzové patřila jen krátce rodina Arnsteinů[134]. „*Ústecká a unhošťská rodina Arnsteinů se v Čisté usazuje v roce 1884, kdy Viktor Arnstein spolu s obchodníkem Polákem kupují od Františka Hanuš(e) z Prahy parní mlýn v Čisté.*“[135] Zakoupený mlýn (příloha č. 14 a 15) patřil mezi nejvýznamnější podniky v regionu a rodina Arnsteinů se rychle zařadila mezi místní elitu. V roce 1937 se celá rodina Viktora Arnsteina nechala ve Kvíci u Slaného pokřtít a přestoupila na římsko katolickou víru.[136] Přesto byli v lednu 1942 jako ostatní Židé shromážděni v Plzni a odtud převezeni do Terezína. Většina z příslušníků rodiny zemřela v koncentračním táboře Osvětim. Do Plzně z rodiny odjeli: Arnošt Arnstein (*1907), Blanka Arnsteinová (*1939), Hedvika Arnsteinová (*1875), Karel Arnstein (*1903), Lily Arnsteinová (*1909), Pavel Arnstein (*1933), Tomáš Arnstein (*1937), Věra Arnsteinová (*1930), Jan Arnstein (*1932).[137] Nejstarší syn Bedřich Arnstein byl zatčen již 26. března 1939. Po válce se vrátili pouze Arnošt Arnstein a jeho dvaasedmdesátiletá matka Hedvika Arnsteinová.[138]

---

[133] http://familytreemaker.genealogy.com/users/l/u/b/Susan L Lubow/GENE11 0001.html

[134] Otec Viktora Arnsteina Bedřich Arnstein (*1822 asi ve Voticích – 4. listopadu 1897 ve Vídni) byl starostou náboženské obce, členem městské rady, starostou obchodniho grémia a členem obchodni a živnostenské komory v Českých Budějovicich. Bedřich Arnstein *„byl mužem šlechetným, štědrým a přes svou pokrokovost i pobožným. V r. 1866 věnoval pro kostel žid(ovský) oponu před schránku úmluvy ze sametu tmavozeleného, začež mu nejen obec, ale i spolek mládeže žid(ovské), projevili diky. Bedřich Arnstein byl i jinak podnikavý, stavěl i okresu silnice, na rynku votickém přestavěl (1875) starou hospodu „U černého konička", otcem Šimonem v.r. 1852 koupenou, v moderni, jednopatrový hotel aj. V r. 1879 se s rodinou odstěhoval do Prahy, kde... vedl obilni firmu Bedř. Arnstein a spol. Zanechal mimo staršiho syna Hynka…, mladšiho syna Viktora Arnsteina, roz. 1866, (který) po studiich na středni a obchodni škole v Praze a Magdeburku (Děvině) ujal se vedení válcového mlýna v Čisté… Viktor Arnstein podporuje ve smyslu svého otce a dobrosrdečné, velkomyslné matky nejen akce všeobecné, on nezapomíná nikdy na své rodiště Votice, pro které má i ve spolku rodáků votických v Praze vždy štědrou ruku.“*

(http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/stern/arnstein.html)

[135] SKLENÁŘ, J., Městečko Čistá a okolí, s. 249.

[136] http://www.mlyncista.cz/historie mlyna.php

[137] SKLENÁŘ, J., Městečko Čistá a okolí, s. 249.

[138] Tamtéž, s. 95.

4.3 Rodina Frankova (Čistá)

V roce 1860 se v Čisté usazuje Bernard Frank (*18. 8. 1833) a zakládá zde rodinu se ženou Eliškou (*17. 9. 1845). Bernard Frank zemřel 10. prosince 1906, jeho žena zemřela až 5. února 1939. Byla nejstarší občankou Čisté (93 let) a její poslední bydliště bylo v Čisté čp. 87.[139] Dne 7. února 1939 měla pohřeb na hřbitově v Kožlanech. Jednalo se o vůbec poslední pohřeb na zdejším hřbitově. Manželé jsou pochováni ve společném hrobě s jednoduchým náhrobkem z leštěné žuly (č. 145).

Jejich syn Alfréd se narodil 4. dubna 1878 v Čisté. Alfréd Frank byl obchodníkem a také obhospodařoval malou výměru polí. Byl velmi aktivním členem Sboru dobrovolných hasičů v Čisté, v den 60. narozenin a zároveň u příležitosti jeho 40letého členství ve sboru získal diplom čestného členství. Později, v počátku německé okupace, byl ze sboru na základě protižidovských vládních nařízení vyloučen, následně zatčen[140], transportován do Terezína a Osvětimi, kde zahynul.[141] Alfréd Frank měl za manželku Giselu (*11. 11. 1874), která zahynula již během transportu do Terezína 16. srpna 1942.[142]

4.4 Rodina Kaudersova (Čistá)

Další rodinou, jejíž členové jsou pohřbeni na hřbitově v Kožlanech, je rodina Kaudersova. Samuel Kauders a jeho žena Johanna, rozená Glaserová, bydleli v Čisté v domě čp. 14.[143] Z roku 1893 máme zprávu o Samuelu Kaudersovi z Čisté, jenž byl zástupcem představeného synagogy v Kůzové Daniela Kohna.[144] Johana Kaudersová zemřela v 73 letech dne 12. listopadu 1915 a půl rok po její smrti zemřel i její manžel Samuel v 72 letech. Pohřbeni jsou v Kožlanech a mají společný náhrobek (č. 161). Z jejich devíti

[139] MěÚ, Čistá, Archiv pro okres Rakovník Petrovice – Zámek, Matrika zemřelých v městečku Čistá 1900–1950
[140] SKLENÁŘ, J., Městečko Čistá a okolí, s. 249.
[141] http://www.holocaust.cz/cz/victims/PERSON.ITI.1344799
[142] http://www.holocaust.cz/cz/victims/PERSON.ITI.1345852
[143] MěÚ, Čistá, Archiv pro okres Rakovník Petrovice – Zámek, Matrika zemřelých v městečku Čistá 1900–1950
[144] JANSKY, Karl, Wallisgrün, in: GOLD, H., (ed.), Die Jeden und Jedengemeinden Böhems in Vergangenheit und Gegenwart I, s. 689.

potomků[145] uvádí kniha *Městečko Čistá* pouze Emila Kauderse, který se narodil 28. října 1874.

Rodina Kaudersova *„se usazuje v Čisté od roku 1918[146], kdy Emil Kauders započal se stavbou továrny na nástroje pro dřevoprůmysl na záhumenici domu č. 13.“*[147] Emil Kauders (fotografie příloha č. 16) byl majitelem firmy Eska – *„továrny na obrábění dřeva a výroby truhlářského nářadí v Čisté“*.[148] Emil si vzal za ženu Idu, rozenou Urbachovou (*6. března 1882). Jejich syn byl pravděpodobně Pavlíček Kauders, který zemřel rok po narození, 13. dubna 1913 na zánět průdušek[149] a je pohřben v Kožlanech (č. 171). Dalším potomkem byl Josef (*1910). V lednu 1942 byl společně s rodiči vystěhován z Čisté, převezen do Plzně a zařazen do transportu do koncentrační tábora. Zpět do Čisté se po válce vrátil 28. května 1945 pouze Josef Kauders,[150] který se ještě v roce 1974 objevuje ve všeobecné evidenci Státní bezpečnosti.[151] Jeho rodiče Ida a Emil pravděpodobně zahynuli v Osvětimi a byli dle dekretu prezidenta E. Beneše č. 117/1945 Sb.[152] prohlášeni 24. října 1946 za mrtvé, jak dokládá Matrika zemřelých v městečku Čistá.[153]

Další z potomků Samuela Kauderse – dcera Olga (*27. 12. 1878) si vzala Fridricha Fürtha,[154] maloobchodníka ze Sušice, a od roku 1902 s ním bydlela v Sušici v domě na náměstí čp. 135. Fridrich zemřel 18. února 1939 a je pohřben na novém židovském hřbitově v Sušici.[155] Manželka Olga zahynula

---

[145] Dopis od Thomase Fürtha, ze dne 28. 3. 2012;
http://www.geni.com/people/Olga F%C3%BCrth/6000000011981529859.
[146] Informace je zřejmě nesprávná, jak je doloženo v předchozím odstavci. (JANSKY, Karl, Wallisgrün, in: GOLD, H., (ed.), Die Jeden und Jedengemeinden Böhems in Vergangenheit und Gegenwart I, s. 689.)
[147] SKLENÁŘ, J., Městečko Čistá a okolí, s. 249.
[148] Tamtéž, s. 249.
[149] MěÚ, Čistá, Archiv pro okres Rakovník Petrovice – Zámek, Matrika zemřelých v městečku Čistá 1900–1950.
[150] SKLENÁŘ, J., Městečko Čistá a okolí, s. 249.
[151] http://stbezo.info/k37.htm
[152] *Židé v Čechách 3 : Sborník příspěvků ze semináře v Tachově*, s. 35.
[153] MěÚ, Čistá, Archiv pro okres Rakovník Petrovice – Zámek, Matrika zemřelých v městečku Čistá 1900–1950.
[154] Narozený 25. února 1867, syn Jakoba Fürtha a Henriette, rozené Hermann.
[155] Hřbitov Sušice, náhrobek č. 166:
פ"נ
BEDŘICH FÜRTH
25. 2. 1867–18. 2. 1939

v lednu 1943 v koncentračním táboře v Osvětimi. Bratr Olgy Alfred Kauders emigroval do Anglie a roku 1947 zemřel v Londýně. Jeho potomek Thomas Fürth, který autorce poskytl tyto cenné informace, dnes bydlí ve Švédsku.[156]

Jisrael Kauders[157] (pravděpodobně bratr Samuela) přišel do Čisté ze Zdeslavi, byl zaměstnán jako úřední setník a zemřel svobodný 11. dubna 1933[158]. Byl pohřben na hřbitově v Kožlanech, jeho náhrobek č. 155 je prostý kámen z leštěné šedé žuly.[159]

Z čistecké rodiny Kaudersovy pocházel rovněž William G. Kauders (*22. března 1910, Praha – 3. července 2010 New York), voják, který krátce po zahájení německé okupace Československa odešel do zahraničí, bojoval u čs. jednotky na Blízkém východě a od roku 1944 byl příslušníkem bombardovací 311. perutě Royal Air Force ve Velké Británii[160] (příloha č. 17).

4.5 Rodina Gansova (Kralovice)

Na hřbitově v Kožlanech jsou pod dvojnáhrobkem č. 162 pohřbeni manželé Heřman a Emilie (rozená Pimsensteinová) Gansovi. Náhrobek se skládá z velké žulové desky, jejíž nápisová plocha je rozdělena úzkým lemem na dvě poloviny, a dvojitého terasovitého podstavce. Po pravé straně je náhrobek „zapuštěn“ do sloupu.

תנצב"ה

[156] Dopis od Thomase Fürtha, ze dne 28. 3. 2012.
[157] Narozený 2. dubna 1846.
[158] Na náhrobku je datum úmrtí 10. dubna 1933.
[159] Text epitafu

פ"נ

J. KAUDERS
KAPITÁN V. V.
10. 4. 1933 ve věku 87
Spi sladce
(pozn. kameník) VACHTL, KRALOVICE

[160] http://www.historickykaleidoskop.cz/1 2008/plk. v.v. william kauders m.c. navigator 311. bombardovaci perute raf.html, http://csletci.ipraxe.com/view.php?cisloclanku=2010080002

Heřman Gans provozoval v Kralovicích sklenářství v domě čp. 151 a později ho vedl jeho syn Bernard Gans (*2. června 1888),[161] který svoji živnost ještě rozšířil v domě čp. 34 vedle školy.[162] Bernard Gans byl odvezen 18. ledna 1942 z Plzně do Terezína a dále do koncentračního tábora v Izbice, kde zahynul. Současně s Bernardem Gansem se v transportech z Kralovic objevují také Emilie (*9. března 1895) a Kateřina (*23. srpna 1892) Gansovy. Emilie byla společně s Bernardem Gansem dne 11. března 1942 zařazena do transportu Aa č. 171 z Terezína do vyhlazovacího tábora Izbica, Kateřina Gansová byla odvezena dne 28. dubna 1942 z Terezína do Zamošče transportem Ar č. 651.[163] Vzájemné rodinné vztahy mezi Bernardem, Emilií a Kateřinou se nepodařilo prozatím objasnit.

4.6 Rodina Brummelova

Jako první z rodiny Brummelů se v regionu objevuje Salomon Brummel (*1760/1770), snad sourozenec bratrů Moisese a Josepha ze Strážova na Klatovsku, uváděných roku 1770.[164] Salomon se roku 1788 oženil s Fradl Lewyovou (*1750 Belau / Horní Bělá – 11. 11. 1822 Welhotten / Lhota u Kůzové), měli dva syny: Josefa (*1788–1822, Lhota) a Samuela (*1794–15. dubna 1839). Oba byli s největší pravděpodobností pohřbeni v Kožlanech, ale jejich náhrobky se nepodařilo identifikovat. První syn – Josef Brummel – byl prodejce, příslušný do Lhoty. Oženil se s Annou Zuckermanovou (*1793) dne 15. dubna 1814 v Libyni a měli spolu osm dětí.

První se narodila dcera Johanna (*1815 Nová Ves u Kůzové – 29. září 1888 Praha), následoval syn Simon, který se narodil v původním bydlišti rodičů ve Lhotě u Kůzové roku 1817,[165] a roku 1819 Adolph. Dne 4. září 1825 se narodil Samson a 4. prosince 1827 Ignác, oba jsou ale nezvykle zapsáni v Terešovské matrice narozených.[166] Další syn Jacob se narodil 12. března

[161] http://www.holocaust.cz/de/victims/PERSON.ITI.1380549
[162] Měsíčník *Kralovický obzor*, březen 2006, s. 8.
[163] http://www.holocaust.cz/cz/victims,
nebo http://www.deportal.cz/databaze/detail_osoby.htm?id=631&cond[id]=7&cond[type]=tabor
[164] http://buyerstierfamily.org/getperson.php?personID=I2881&tree=1
[165] Tamtéž.
[166] Tamtéž.

1829 ve Lhotě, Alexandr (*15. února 1830) je narozen v Terešově a konečně Franziska (*23. června 1832) se narodila ve Lhotě.

Druhorozený Simon byl stejně jako jeho otec obchodním cestujícím. Ve svých 25 letech se několikrát neúspěšně pokoušel získat povolení ke sňatku, až se konečně na podzim roku 1842 oženil s Annou, rozenou Beckovou. Svatbu jim odsvědčili Josef Brummel a Aron Beck. Anna zemřela již ve svých 42 letech dne 15. listopadu 1860. Náhrobek Anny Brummelové (č. 051) je prvním z novodobých náhrobků na hřbitově v Kožlanech.

Simon s Annou měli 8 dětí (Fannie, Karolina, Gustav, Karl, Moritz, Sophie, Rosalia a Max). Třetí syn − Moritz − se narodil 9. listopadu 1852 a zemřel 6. dubna 1927 v Rakousku. Se ženou Jenni Fischelovou z Klatov měli syna Lea Brummela (*10. března 1890, fotografie příloha č. 18), který žil v Plzni a společně s manželkou Trude Liebstein (*22. září 1899) zahynul v Osvětmi.[167]

Druhou ženou Simona Brummela byla Johanna, rozená Abelesová (*1829 nebo 1835).[168] Zemřela 6. května 1911, její moderní náhrobek lze najít v Kožlanech pod číslem 156. Simon Brummel zemřel 18. července 1899, jeho náhrobek má číslo 125.

4.7 Rodina Löblova[169] (Kožlany)

V obecní matrice v Kožlanech z roku 1839 je zápis o Abrahamu Löblovi[170], obchodníkovi narozeném roku 1824 v Telči.[171] S manželkou Rosalií měli pět dětí (Karel, Siegfried, Sofie, Justýna, Leopold) a bydleli v domě č. p. 4, který po nich převzal Otto Roubíček. Otec a syn Karel Löblovi jsou pohřbeni v Kožlanech pod společným náhrobkem č. 147. Jejich novodobý náhrobek z dílny Františka Bartovského z Plzně nese hebrejský epitaf: „*Tento náhrobek byl vztyčen nad hrobem muže vzácného a chvályhodného ve velebení*

[167] Transport De, č. 9 (05.07.1943 Praha > Terezín), transport Dl, č. 220 (06.09.1943 Terezín > Osvětim), http://buyerstierfamily.org/getperson.php?personID=I8276&tree=1
[168] Tamtéž.
[169] ČERNÁ, P., Židovský hřbitov v Kožlanech, s. 25–26.
[170] Syn Jehudy Löbla, údaj z náhrobku.
[171] SOkA Plzeň – sever, fond: AM Kožlany, Matrika cizinců zdržujících se v Kožlanech.

(Hospodina).[172]“ Karel Löbl, který byl úspěšný obchodník, přispěl roku 1891 částkou 40 zlatých na úplné dostavení lázní – patrně koupaliště na Vožehově rybníce – v Kožlanech. Jednalo se o druhou nejvyšší vloženou částku.[173] Karel zemřel 30. července 1936.

Rosalie Löblová[174], manželka Abrahama Löbla (náhrobek č. 148), rozená Jungmannová, pocházela z Nové Vsi (Neudorf). Narodila se dne 14. září 1835 v domě č.p. 29 Nathanu Jungmanovi a jeho choti Sáře, rozené Kohnové, z Podbořánek.[175] Epitaf mluví o Rosalii jako o ženě bohabojné, jejíž dny byly plné dobrých skutků.[176]

Na náhrobcích rodiny Löblovy zachovaných na kožlanském hřbitově v ucelené řadě (č. 146, 147 a 148), lze vysledovat několik zajímavostí. Na společném náhrobku otce a syna – Abrahama a Karla Löblových – je syn Karel evidentně pouze druhotně doplněn do volného místa pod původním epitafem otce. V intervalu mezi úmrtím otce a syna zemřela rovněž matka Rosalie, která má však vlastní, samostatný náhrobek. Zvláštní situaci ještě doplňuje samostatný náhrobek č. 146 (opět z dílny F. Bartovského) Žofie Löblové, rozené Steinové, která zemřela 5. října 1908 a byla patrně manželkou Karla Löbla.

[172] הציון הלז הקם על קבר איש יקר מהלל בתשבחות

[173] Kronika města Kožlany, Městský úřad Kožlany, s. 48.

[174] Rosalie (NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840), Růžena Löblová, roz. Jungmannová (náhrobek č. 148), [Rikl] ריקל לעבל.

[175] NA Praha, HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840.

[176] פ"נ אשה יראת אלהים פעלה טוב כל ימיה היקרה

5. Závěr

Před provedením úplné terénní dokumentace musela autorka jako samostatný úkol vyřešit některé dosud neznámé nebo sporné metodické přístupy a techniky. Proto se v první části diplomové práce věnuje popisu zvolených metodických přístupů a vlastnímu řešení dokumentace židovských epigrafických památek, na jejichž základě byl výzkum židovského hřbitova v Kožlanech proveden.

Autorka věří, že její návrh podnítí diskuzi o jednotném vedení dokumentace, diskuzi, jež povede k prohloubení znalostí v dílčích oblastech formou mezioborové spolupráce a zapojení odborníků z příslušných oborů do výzkumu. Výsledkem by měla být kvalitní dokumentace využitelná nejen v oboru historie a památkové péče, ale i v dalších oblastech společenskovědních disciplín.[177]

Druhá část přináší shrnutí základní dokumentace židovského hřbitova a restaurátorských a archeologických prací, které proběhly v letech 2010–2011.

Třetí část předkládá výsledky utřídění dat, shromážděných během zpracovávání epigrafického katalogu. Nejvíce časově i technicky náročným úkolem bylo provedení důsledné terénní dokumentace. Základní zaměření hřbitova, polohy náhrobků, jejich očíslování a vytvoření přesného plánu poskytl autorce Václav F. Chvátal k dalšímu zpracování. Následně byl každý náhrobek vyfocen spolu s přiřazeným číslem, změřen, určen jeho materiál, popsán jeho tvar, výzdoba a symbolika. V terénu byl z autopsie předběžně zaznamenán opis epitafů v kombinaci s využitím fotografií. Všechny základní kroky dokumentace vyžadovaly opakované návštěvy zkoumané lokality z důvodů doplnění, korekce a kontroly získávaných dat. Terénní dokumentace je limitována klimatickými podmínkami. Fotodokumentace nadto vyžaduje vhodné přirozené osvětlení (stálé, bez stínů vegetace).

[177] Černá P. – Vladař. J., Basic steps of Jewish cemeteries documentation, s. 19.

Dalším úkolem výzkumu bylo analytické zpracování terénních dat do podoby katalogu. Součástí katalogových listů, odpovídajících jednotlivým náhrobkům, byla rovněž komparace s regionální historií, prosopografickými údaji, paralelami v náboženských textech a údaji o produkci náhrobku. Výsledný katalog představuje hlavní cíl práce umožňující formou edice další vědeckou práci se získanými údaji i zpřístupnění získaných dat jiným společenskovědním oborům.

Epigrafický katalog, založený na příkladu standardizovaného katalogového záznamu pro deskripci epigrafických památek dle publikace J. Roháčka[178] a na katalogovém záznamu užívaném v současné době v archivu Židovského muzea, je součástí přílohové části.[179] Použitím novější fotografické techniky s využitím bočního blesku bylo možné přečíst epitafy náhrobků, které do té doby užívaná technika nebyla schopna čitelně zobrazit. Všechny náhrobky byly znovu nafoceny, jak z důvodu využití nové techniky, tak z důvodu obnovené podoby vzhledu náhrobků, jelikož souběžně s dokumentací hřbitova probíhaly restaurátorské práce.

Nástin typologického rozdělení náhrobků, který autorka použila zprvu pouze pro snadnější popis náhrobků, poukázal na jisté dobové shody a užití obdobných výtvarných i textových prvků. Náhrobek nelze považovat pouze za nositele nápisu, ale rovněž za artefakt, který přináší celou řadu dalších informací. Výstižně to popsal Andrzej Trcinsky: „*Complex, multifarious treatment of a landmark requires recording, analysis of features and information, and finally their interpretation, which includes knowledge from various fields apart from paleography: history, art history, petrography, materials processing technology, philology. A complex approach leads to the mutual complementing of information, bringing feed back effects: an object in its specific context is a carrier of all kinds of information the sum of wich facilitates its analysis and interpretation.*“[180]

---

[178] ROHÁČEK, Jiří. *Epigrafika v památkové péči*. Praha: NPÚ, 2007.

[179] Podoba katalogu v tištěné verzi pro diplomovou práci je z praktických důvodů zmenšena na formát A5. Originál je ve formátu A4.

[180] TRZINSKI, A., Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce…, s. 213.

Prosopografické údaje židovských rodin, které pohřbívaly na ŽH v Kožlanech, byly získávány z literatury, historických a archivních pramenů, které autorka částečně využila již v bakalářské práci. Bohužel značná část hodnotného archivního materiálu důležitého pro zkoumání židovského osídlení zvoleného regionu (dnes v Národním archivu Praha), byla v minulosti zničena nebo je dosud nezvěstná. Mezi další důležité prameny patří Kronika obce Kožlany[181], fond Velkostatek Hostinné (dnes Státní oblastní archiv Pardubice – Zámrsk) nebo internetové genealogické stránky[182] a korespondence s potomky původních židovských obyvatel regionu. Pokusy o sestavení genealogie v řadě případů vychází z nezaručených informací dostupných na internetu, pocházejících však nejen z různých biografií a osobních vzpomínek, ale také ze seriozních rodinných kronik a archivů.

[181] Kronika města Kožlany. Městský úřad Kožlany, s. 48.
[182] Např.: http://www.jewishgen.org http://www.geni.com.

6. Summary

The presented work offers basic methodical steps of complete documentation of a Jewish cemetery including documentation works in the terrain, analytical procedure of processing and archive study as a heuretical basis for scientific research of Jewish settlement history. The outline problematic consists of several parts which are on distinct, unequal degree of knowledge, intervening into various scientific fields and techniques.

The study points out to the neglected and rapidly vanishing historical source. It suggests methods and possibilities of its physical description, image recording and subsequent analytical processing. In keeping with the suggested procedures, the output of the terrain work will be represented by complete documentation of the status, commented edition of historical texts and the formal analysis of the data.

The author believes that this proposal will stimulate a discussion about a uniform way of keeping records, a discussion to deepen our knowledge in partial areas in form of inter field cooperation and involvement of specialists of the fields in question into the research. It should result in a quality documentation which is usable not only in the field of history and preservation of monuments but also in other areas of social scientific disciplines.

Thanks to the cooperation with the Federation of Jewish Communities (or Matana a.s.) the components of the documentation were linked together in one time period and thus complete documentation connected with the restoration of a listed cemetery was ensured.

Outline of the typological distribution, which the author initially used only for an easier description of gravestones showed certain coincidence and use of the same elements in a certain time period. The gravestone can not be regarded only as the bearer of the inscription, but also as an artefact that brings a number of other information.

Prosopographical data of Jewish families buried in the JC in Kožlany were obtained from the literature, historical and archival sources and gravestone epitaphs. Unfortunately, much of the valuable archival material that is important for the knowledge of Jewish settlement in the region was destroyed in the past or is still missing. Not only for this reason, it is shown how valuable information about the deceased on gravestones is.

7. Seznam použitých a citovaných zdrojů

7.1 Prameny a edice

Národní archiv Praha

Fond Matriky židovských náboženských obcí v českých zemích

HBM 96 matrika zemřelých 1822–1839.

HBMa 1384, Nová Ves (Neudorf), Zápisy narozených (bez zápisu) z let 1840

HBMa 1385, Nová Ves (Neudorf), Zápisy zemřelých (bez zápisu) z let 1840

HBMa 256, Čistá (Tschistay – Wallüsgrün), Zápisy narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840.

HBMa 256, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1822–1840.

HBMa 257, Čistá (Tschistay – Wallüsgrün), Zápisy narozených (1840–1867) a oddaných (1839–1860).

HBMa 669, Jesenice (Jechnitz), Zápisy narozených 1866–1895.

HBMa 670, Jesenice (Jechnitz), Zápisy narozených 1896–1938.

HBMa 671, Jesenice (Jechnitz), Zápisy oddaných 1896–1934.

HBMa 672, Jesenice (Jechnitz), Zápisy zemřelých 1897–1938.

HBMa 819, Kolešovice (Kolleschowitz), Zápisy zemřelých 1840–1857.

Stabilní katastr DUPLIKÁT 4889,

Bauparzellen Protocoll der Gemeinde Tschistay bömisch Czistay, 1841,

Verzeichniß der Katastral Auszugsböben für sämmtliche

Grundbesitzer in der obgenanuten Gemeinde, und Nachweisung der erfolgten Zustellung an dieselben. 1857.

Stabilní katastr DUPLIKÁT 4905

Bauparzellen Protocoll der Gemeinde Kožlan, 1841,

Einsehaltungsbogen des Bauparzellen Protocolls der Gemeinde Kožlan 1858

Verzeichniß der Katstral Auszugsböben für sämmtliche

Grundbesitzer in der obgenanuten Gemeinde, und Nachweisung der erfolgten Zustellung an dieselben. 1857.

Státní okresní archiv Plzeň sever se sídlem v Plasích,
fond: Archiv města Kožlany, Obecní matrika = Bürgerbuch des
Stätlichens Kožlan, 1839
Gruntovní kniha 1738−1796
Matrika cizinců zdržujících se v Kožlanech
Inventář kožlanských listin.
Státní okresní archiv Rakovník,
fond: Městský úřad Čistá, Memorial 1620−1719 opis. 1654 22. IV.
Matrika zemřelých v městečku Čistá, 1900−1950

Městský úřad Kožlany, Kronika města Kožlany.

Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793 V., Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj, ed. Ivana EBELOVÁ a kolektiv, Praha : Národní archiv, 2005. s. 339−340

Židovské muzeum v Praze, archiv,
fond: Pohřební bratrstvo chevra kadiša, 1751−1943

7.2 Literatura

CERMANOVÁ, I., SCHEIBOVÁ, M. Hebrejské zkratky : Výsledky epigrafického výzkumu textilní sbírky Židovského muzea v Praze

Černá Petra, Vladař. Jan. Metodology of documentation Jewisch cemeteries. *In Šalom : pocta Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám* / editovali Jiří Blažek, Kamila Veverková, David Biernot. Chomutov: L. Marek, 2012. 449 s. ISBN 978 80 87127 56 8

ČERNÁ, Petra. *Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany*. Praha, 2010. UK, HTF. Seminární práce.

ČERNÁ, Petra. *Židovský hřbitov v Kožlanech*. Praha, 2009. Bakakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakulta, Ústav židovských studií. Vedoucí práce Jiří Beneš.

ČSN ISO 690 (01 0197). Dokumentace – Bibliografické citace – Obsah, forma a struktura. Praha: Český normalizační institut, 1996. 40 s.

Die Juden Und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit Und Gegenwart = Židé a Židovské Obce V Čechách V Minulosti a Přítomnosti. Gold Hugo (ed.). Brünn: Jüdischer Buch und Kunstverlag, 1934. 735 s.

FAIGL, Ladislav. *Metodika při mapování (vytváření plánů) židovských hřbitovů* [online]. Ústí nad Labem: UJEP, 2010. 13 s. Seminární práce. UJEP. Dostupné z WWW: <http://www.box.com/shared/4hzrjp59ys>.

FIEDLER, Jiří a Václav CHVÁTAL. *Židovské památky Domažlicka a Horšovskotýnska*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa, 2012.

FIEDLER, Jiří. *Encyklopedie židovských obcí, sídlišť a památných míst na území ČR, heslo Čistá, Zdeslav, Zderaz.*

FIEDLER, Jiří. Židovské památky v Čechách a na Moravě. Praha: Sefer, 1992. 80 900895 1 8.

HAIDLER, Jaroslav Achab. Židovský hřbitov v Boskovicích. Boskovice: Muzeum Boskovicka : Albert, 2002. 93 s.

HEROUT, Jaroslav. *Slabikář návštěvníků památek*. Praha: NPÚ, 2011.

HEŘMAN, Jan. Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě. Praha: Rada ŽNO, 1980. 32 s.

HOŃDO, Leszek . Inskrypcje Starego Żydowskiego Cmentarza W Krakowie. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejetności, 2000. 247 s. ISBN 83 86956 76 3.

HOŃDO, Leszek. Stary Żydowski Cmentarz W Krakowie : Historia Cmentarza, Analiza Hebrajskich Inskrypcji. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. 233 s. ISBN 83 233 1208 7.

HÜTTENMEISTER, Gil. *Abkürzungsverzeichnis hebräischer Grabinschriften (AHebG)*, 2nd ed. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010.

IGGERS, Wilma IGGERS, Georg G. *Two lives in uncertaintimes*: *facing the challenges of the 20th century as scholars and citizens*. BerghahnBooks, 2006. ISBN 1845451834. Dostupné z: http://books.google.cz/books.

Judaismus do A do Z. NEWMAN, Ja'akov, Gavri'el, SIVAN. *Judaismus do A do Z: Slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer, 2004.

KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Židovské památky Brna : stručná historie židovského osídlení Brna*. Brno: Moravské zemské muzeum, 1993. 56 s. ISBN 80 7028 049 2.

KOČKA, Václav. *Dějiny politického okresu Kralovického*. Kralovice: Kralovický okres, 1930.

Měsíčník *Kralovický obzor*, březen 2006, Vydává Městský úřad Kralovice, reg. číslo MK ČR E 12282, str. 8.

MÜLLER, Julius. Úvod do židovské genealogie I VI. *Maskil*. 2005.

MUNELES, Otto – VILÍMKOVÁ, Milada. *Starý židovský hřbitov v Praze*. Židovské památky v Čechách a na Moravě. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955.

NEZHODOVÁ, Soňa. *Židovský Mikulov*. Vyd. 1. Brno: Matice moravská, 2006. 423 s. Knižnice matice moravské, ISBN 80 86488 28 4.

PETRUSOVÁ, Lucie. Židovský hřbitov v Dřevíkově. Praha, 2011. 266 s. Diplomová práce. UK FF.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko český slovník ke Starémuz zákonu*. Praha: Kalich, 2006. 80 7017 029 8.

PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny*. Praha: [s.n.], 1949. Sv. II.

ROHÁČEK, Jiří. *Epigrafika v památkové péči*. Praha: NPÚ, 2007.

ROM, Karel. *Židovský hřbitov v Kožlanech* [online]. www.kronikaregionu.cz. [cit: 2009 01.20.]. Dostupný z WWW: <http://kronikaregionu.wz.cz/archiv>.

ROZKOŠNÁ, Blanka, JAKUBEC, Pavel. *Židovské památky Čech: Historie a památky židovského osídlení Čech*. Brno: ERA, 2004. 80 86517 64 0.

RŮŽIČKOVÁ, Renáta – LANGOVÁ, Alžběta. *Stopy Židů V Pardubickém Kraji = Traces of the Jews in the Pardubice Region = Ekvot Ha Jehudim Be Machoz Pardubice*. Pardubice: Regionální rozvojová agentura Pardubického kraje, 2006. 143 s. ISBN 80 86967 04 2.

SKLENÁŘ, Jaroslav. *Městečko Čistá a okolí*. Čistá: [s. n.], 1999.

SOMMER, Johann Gottfried. Das Königsreich Böhmen, statistisch topographisch dargestellt, Dreizehnter Band, Rakonitzer Kreis, Verlag der Buchhandlung von Friedrich Ehrlich, Prag, 1845.

STEINOVÁ, I., Židovský náhrobek : Symboly činností a povolání. s. 221.

STEINOVÁ, Iva. *Maceva: židovský náhrobek a symbolika jeho výzdoby ve světle tradice*. Vyd. 1. Praha: NPÚ, 2011. 206 s. ISBN 978 80 87104 65 1.

STEINOVÁ, Iva. Židovský náhrobek: motivy oslavy a chvály. *Zprávy památkové péče*. 2010, 70, 6, s. 415 423

STRÁNÍK, Daniel. *Kožlany – rekonstrukce židovské márnice: Nálezová zpráva o archeologickém výzkumu.* Muzeum a galerie severního Plzeňska Mariánská Týnice, 2010. 50 s. Archiv.

ŠTURM, Milan. *Restaurátorský záměr na vztyčování, stabilizaci, konzervování a restaurování náhrobků : Židovský hřbitov v Kožlanech, okr. Plzeň – sever.* Archiv Matana, a. s. 2009. 4 s.

TRZCIŃSKI, Andrzej . Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce W XIII XX Wieku : Studium Paleograficzno Epigraficzne. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2007. 242 s. ISBN 978 83 227 2631 0.

WODZIŃSKI, Marcin. Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII XVIII Wieku. Wroclaw: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1996. 563 s. ISBN 83 7091 038 6.

Židé V Čechách : sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci. Praha: Židovské muzeum v Praze : Severočeské muzeum v Liberci, 2007. 227 s. ISBN 978 80 86889 58 0.

Židé v Čechách 2 : sborník příspěvků ze semináře konaného v Nýrsku. Praha: ŽMP, 2009.

Židé v Čechách 3 : Sborník příspěvků ze semináře v Tachově. Praha: ŽMP, 2012. ISBN 9788087366103

7.3 Elektronické dokumenty nebo jejich části

http://buyerstierfamily.org

Http://exonyme.bplaced.net/Board/archive/index.php/thread 72.html

http://familytreemaker.genealogy.com/users/l/u/b/Susan L Lubow/GENE11 0001.html

http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/Rie/hahn.html

http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/Rie/hahn.html

http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/stern/arnstein.html)
Http://oldmaps.geolab.cz
http://oldmaps.geolab.cz/
http://stbezo.info/k37.htm
http://www.geni.com
http://www.historickykaleidoskop.cz/1 2008/plk. v.v. william kauders m.c. navigator 311. bombardovaci perute raf.html,
http://csletci.ipraxe.com/view.php?cisloclanku=2010080002
http://www.holocaust.cz/cz/victims
http://www.jewishgen.org
http://www.jewishgen.org/jos/josdates.htm
http://www.kaluach.org
http://www.mlyncista.cz/historie mlyna.php
www. pamatky.kehilaprag.cz
www.chewra.com

Přílohy

Fotodokumentace

1. Náhrobek č. 013 před restaurátorským zásahem
2. Náhrobek č. 013 po restaurátorském zásahu
3. Pohled na vchod márnice (STRÁNÍK, Daniel. *Kožlany – rekonstrukce židovské márnice : Nálezová zpráva o archeologickém výzkumu.* Muzeum a galerie severního Plzeňska Mariánská Týnice, 2010. 50 s. Archiv.)
4. Taharový stůl před restaurátorským zásahem (Tamtéž)
5. Umisťování taharového stolu (Tamtéž)
6. Umisťování taharového stolu II. (Tamtéž)
7. Taharový stůl po restaurátorském zásahu (Tamtéž)
8. Odryté topeniště v márnici (Tamtéž)
9. Nález náhrobku ve vchodu márnice (náhrobek Jakoba Löbla); (Tamtéž)
10. Očištěný náhrobek (náhrobek Jakoba Löbla)
11. Fotografie hřbitova ve 40. letech 20. století (náhrobek Jakoba Löbla)
12. Fragment pískovcového náhrobku
13. Letecký mapový snímek Kožlan a okolí, plocha hřbitova na severním okraji snímku zvýrazněna (www.mapy.cz)
14. Parní mlýn Čistá (http://www.mlyncista.cz/historie mlyna.php)
15. Reklama – mlýn Čistá (tamtéž)
16. Foto Emila Kauderse (*Die Juden Und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit Und Gegenwart = Židé a Židovské Obce V Čechách V Minulosti a Přítomnosti*. Gold Hugo (ed.). Brünn : Jüdischer Buch und Kunstverlag, s. 689.)
17. Foto Williama Kauderse (soukromý archiv Tomáše Smidowčina)
18. Foto Leo Brummela (www.holocaust.cz)

Fotodokumentace

Příloha č. 1: náhrobek č. 013 před restaurátorským zásahem

Příloha č. 2: náhrobek č. 013 po restaurátorském zásahu

Příloha č. 3: pohled na vchod márnice

Příloha č. 4: taharový stůl před restaurátorským zásahem

Příloha č. 5: umisťování taharového stolu

Příloha č. 6: umisťování taharového stolu II.

Příloha č. 7: taharový stůl po restaurátorském zásahu

Příloha č. 8: odryté topeniště v márnici

Příloha č. 9: nález náhrobku ve vchodu márnice (náhrobek Jakoba Löbla)

Příloha č. 10: očištěný náhrobek (náhrobek Jakoba Löbla)

Příloha č. 11: fotografie hřbitova ve 40. letech 20. století

Příloha č. 12: fragment pískovcového náhrobku

Příloha č. 13: letecký mapový snímek Kožlan a okolí, plocha hřbitova na severním okraji snímku zvýrazněna

Příloha č. 14: parní mlýn Čistá

Příloha č. 15: reklama – mlýn Čistá

Příloha č. 16: Emil Kauders

Emil Kauders

Příloha č. 17: William Kauders

Příloha č. 18: Leo Brummel